

Қазақ хандығы мен Цин (Қытай) империясы: шағатай тіліндегі деректердің зерттелуі¹

С.К. Қабылтаева^a, *Е. Сыламхан^b

^aЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

ORCID:0009-0008-8409-2171

(E-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz)

^bЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

ORCID:0009-0008-7652-6072

(E-mail: Erkinzhan-qaz@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: Erkinzhan-qaz@mail.ru

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Қазақ хандығы,
Цин империясы,
Жоңғар хандығы,
Қазақ-Цин
қатынастары,
шағатай тіліндегі
деректер,
шағатай
тіліндегі архив
құжаттары,
Орталық
Азия тарихы,
XVIII ғасыр
дипломатиясы,
тарихи
деректану, қазақ-
қытай тарихи
байланыстары.

FTAMP 03.20

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-8-35>

XVIII ғасыр – қазақ тарихы үшін күрделі кезеңдердің бірі. Жоңғар хандығының күйреуімен бұл өңірдің геосаяси ахуалы түбегейлі өзгерді. Цин империясы Жоңғария мен Қашқарияны жаулап алып, Тянь-Шаньның оңтүстігі мен солтүстігіне өз билігін орнатты. 1757 жылы Қазақ хандығы мен Цин империясы арасында ресми байланыс орнап, дипломатиялық қатынастардың пердесі ашылды. Цин империясы бұл өңірді әкімшілік, әскери тұрғыдан тиімді басқару үшін 1762 жылы Іле цзянцзюнь мекемесін құрып, билікті орталыққа шоғырландырды. Бұл ара Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы негізгі дипломатиялық байланыстың өзегіне айналды. Жоңғар хандығымен ұзаққа созылған соғыстан кейін екі ел үшін де жауласудан гөрі дипломатиялық жолдың тиімділігі айқын еді. Екі ел арасында елшілер аттанып, хаттар алмасу жиіледі. Қазақ хан, сұлтандарының жазған хаттарының мазмұны әртүрлі істерді қамтыды. Хат шағатай жазуы және *тодо-моңғол жазуында* жазылды. Ал Цин империясының жергілікті цзянцзюнь, амбандардың мәлімет хаттары маньчжур, қытай тілдерінде жазылды. Осылай Қазақ хандығы мен Цин империясы ортасында осынау тарихи байланыстарды айғақтайтын шағатай, тодо-моңғол, маньчжур және қытай тіліндегі архив құжаттарының қоры қалыптасты. Қытайдың

---

¹Мақала BR28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу» жобасы аясында дайындалды.

Бірінші тарихи архивінде «Әскери басқармада сақталған император жарлықтары», «Ордада сақталған, императордың бұрыштамасы бар ұлықтардың мәлімдемелері», «Әскери басқармада сақталған ұлықтардың мәлімдемелерінің көшірмесі», «Императордың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне жауапты мекеме жазып қалдырған император туралы естеліктер» сынды шағатай, *тодо-моңғол*, маньчжур, қытай тілдерінде жазылған құжат өте мол. Біз бұл мақаламызда қазақтың хан, сұлтандарының шағатай жазуындағы хаттарына тоқталамыз. Шағатай жазуындағы отандық, кеңестік, қытайлық, жапондық ғалымдардың зерттеу еңбектері талданып, тарихнамалық шолу жасалды. Кеңестік кезеңдегі ғалымдардың еңбектері туралы да қысқаша айтылады. Әсіресе тарихшы, деректанушы Б. Еженханұлы мен Д. Әбділәшімұлының Қытайдың Бірінші тарихи архивінен алынған құжаттар негізінде құрастырған еңбектері мен зерттеулеріне баса назар аударылған. Ондағы шағатай жазуындағы хаттардың факсимилесі талданып, хаттың мазмұны, онда көтерілген істер, хаттың ерекшеліктері мен өзгешеліктеріне шолу жасалады. Жұмыстың басты мақсаты – шағатай жазуындағы құжаттарды ғылыми айналымға ендіру үдерісін, тақырыптың зерттелуін жан-жақты ашу. Зерттеу әдістері – талдау және синтез әдістерінен бастап ғылыми әдебиеттерге тарихнамалық талдау тәсілдері қолданылған. Зерттеудің жаңалығы – Қазақ-Цин арасындағы шағатай жазуындағы хаттар туралы соңғы жылдарда жарияланған ғылыми еңбектер арқылы хат мазмұнына кешенді талдау. Міндеттерге хан, сұлтандардың хаттарының ерекшелігі мен мазмұнына, хаттар туралы мәліметтер, қазірге дейін белгілі дерек көздері, тарихшы ғалымдардың еңбектерін талдау және қысқаша тарихнамалық шолу жатады. Зерттеу нәтижелерінде қазақ хан, сұлтандарының Цин императорына шағатай тілінде жазған хаттарының жай-жапсары мен ерекшелігі сөз болады.

S.K. Kabyltayeva^a

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

ORCID:0009-0008-8409-2171

(E-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz)

*E. Sylamkhan^b

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

ORCID:0009-0008-7652-6072

(E-mail: Erkinzhan-qaz@mail.ru)

*Corresponding author: Erkinzhan-qaz@mail.ru

Received 13 March 2026. Revised 15 April 2026. Accepted 30 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: С.К. Кабылтаева, Е. Сыламхан Қазақ хандығы мен Цин (Қытай) империясы: шағатай тіліндегі деректердің зерттелуі // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2. 8-35 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-8-35>

For citation: S.K. Kabyltayeva, E. Sylamkhan The Kazakh khanate and the Qing (China) empire: a study of Chagatai language sources // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2. P. 8-35. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-8-35>

The Kazakh khanate and the Qing (China) empire: a study of Chagatai language sources

Abstract. The 18th century was a difficult period in Kazakh history. The collapse of the Dzungar Khanate changed the geopolitical situation in the region. The Qing Empire conquered Dzungaria and established control over the southern and northern regions of the Tien Shan. In 1757, the Kazakh Khanate officially established diplomatic relations with the Qing Empire. To effectively manage the region, the Qing Empire created the position of General of Ili in 1762. This position became central to diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Qing Empire. Following the lengthy war with the Dzungar Khanate, both countries deemed diplomacy more important than hostilities. Ambassadors were sent, and the exchange of letters became frequent. The letters written by the Kazakh khans and sultans covered a wide range of issues. These letters were written in the Chagatai and Todo-Mongol scripts. The letters from the local Jiangjun and Ambans of the Qing Empire, on the other hand, were written in Manchu and Chinese. Thus, a collection of archival documents in the Chagatai, Todo-Mongol, Manchu, and Chinese languages was formed, testifying to the historical connections between the Kazakh Khanate and the Qing Empire. The First Historical Archive of China contains many documents written in Chagatai, Todo-Mongol, Manchu, and Chinese, including "Imperial Decrees Stored in the Military Administration", "Statements of the Grand Dukes with the Emperor's Cornerstones Stored in the Horde" and "Copies of the Declarations of the Grand Dukes Stored in the Military Administration". This article focuses on letters written by Kazakh leaders in the Chagatai script. We analyse the research of domestic, Soviet, Chinese, and Japanese scholars on the Chagatai script and provide a historiographical review. Particular attention is paid to the work of historians and documentarians Ezhenkhanuly and Abdylashimuly, who compiled their work based on documents from the First Historical Archive of China. We analyse the facsimile of the letters in Chagatai script and review the content of the letters, the issues they raise, and their features and peculiarities. The work's main goal is to thoroughly document the process of incorporating Chagatai-script documents into the research corpus. Research methods include analytical and synthetic methods, as well as a historiographical analysis of the research corpus. This study's novelty lies in its comprehensive analysis of these letters' content. Tasks include identifying the characteristics and content of the khans' and sultans' letters, revealing information about them, analysing historical scholars' works, and conducting a brief historiographical review. The results of the research will discuss the nature and characteristics of these letters.

Keywords: Kazakh Khanate, Qing Empire, Dzungar Khanate, Kazakh-Qing relations, sources in the Chagatai language, archival documents in the Chagatai language, history of Central Asia, diplomacy of the eighteenth century, historical source studies, Kazakh-Chinese historical relations.

С.К. Кабылтаева^a

^aЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

ORCID:0009-0008-8409-2171

(E-mail: kabyltayeva_sk@enu.kz)

*Е. Сыламхан^b

^bЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

ORCID:0009-0008-7652-6072

(E-mail: Erkinzhan-qaz@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: Erkinzhan-qaz@mail.ru

Казахское ханство и империя Цин (Китай): изучение источников на чагатайском языке

Аннотация. XVIII век был сложным периодом в истории Казахстана. С распадом Джунгарского ханства геополитическая ситуация в регионе изменилась. Цинская империя завоевала Джунгарию и установила свою власть на юге и севере Тянь-Шаня. В 1757 году были установлены официальные контакты между Казахским ханством и Цинской империей, что открыло завесу дипломатических отношений. Для эффективного управления этим регионом Цинская империя в 1762 году создала Илийский цзянцзюнь. Он стал ядром дипломатических отношений между Казахским ханством и Цинской империей. После длительной войны с Джунгарским ханством дипломатические отношения стали для обеих стран более важными, чем военные действия. Были направлены послы, и обмен письмами стал частым. Содержание писем, написанных казахскими ханами и султанами, охватывало широкий круг вопросов. Эти письма были написаны чагатайским и тодо-монгольским шрифтами. А письма местных цзянцзюнь и амбанов Цинской империи были написаны на маньчжурском и китайском языках. Таким образом, сформировался фонд архивных документов на чагатайском, тодо-монгольском, маньчжурском и китайском языках, свидетельствующий об этих исторических связях между Казахским ханством и империей Цин. В Первом историческом архиве Китая хранится множество документов, таких, как «Императорские указы, хранящиеся в Военном управлении», «Записки великих князей с императорскими краугольными камнями, хранящиеся в Орде» и «Копии заявлений великих князей, хранящиеся в Военном управлении», написанных на чагатайском, тодо-монгольском, маньчжурском и китайском языках. В данной статье мы исследуем письма казахских ханов, написанных чагатайским письмом. Нами изучены труды отечественных, советских, китайских и японских ученых по чагатайскому письму, осуществлён их историографический обзор. Особое внимание уделяется работам и исследованиям историков и документалистов Б. Эженханулы и Д. Абдылашимулы, составленным на основе документов из Первого исторического архива Китая. Анализируются факсимиле писем, написанных на чагатайском языке рассматривается содержание писем и особенности их характеристики. Основная цель статьи – всесторонний анализ эпистолярных документов на чагатайском языке и включение их в научный оборот, в исследовательский корпус. Методами исследования являются анализ и синтез, а также приемы историографического анализа. Задачи исследования включают выявление характеристик и содержания писем ханов и султанов, раскрытие информации о письмах, анализ трудов историков и проведение краткого историографического обзора.

Ключевые слова: Казахское ханство, империя Цин, Джунгарское ханство, казахско-цинские отношения, источники на чагатайском языке, архивные документы на чагатайском языке, история Центральной Азии, дипломатия XVIII века, историческое источниковедение, казахско-китайские исторические связи.

Кіріспе

Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы аумақта сол кезеңнің аса ықпалды, қуатты мемлекеті – Жоңғар хандығы өмір сүрді. Мемлекеттің негізін қалыптастырған этнос ойраттар болды. Ойрат ұлысының ата қонысы Байқал көлінің батысы, Саян тауларының етегі, Қоскөлдiң басы, Аңғара және Селеңгі өзендерінің атырабы. Моңғол империясы құрылғанда байырғы Енисей қырғыздары мен Меркіт ұлысының ортасын мекендеген ұлыс империяның Орталық Азия, Кавказ, Парсы, Таяу Шығыс және Қытайды бағындыруда жасаған жорықтарына белсене қатысты, сеніміне кірді, ойраттардың атты жасағы алдыңғы қатардан табылды. 1368 жылы моңғолдардың Қытайдағы билігі ақырласты. Ойрат ұлысы да жеке ел, дербес мемлекет болуға ұмтылды. Моңғолдардың қол астына кірмей тұрғанда Байқал көлінің батысын жайлаған еркін ұлыс судың тұнығын, шөптің шүйгінін қуалап көшкен тәуелсіз ел еді. Ойрат елшілері 1397 жылы Әмір Темірден империяның шығысынан жер сұрап келді. Әмір Темір өлген соң, ойраттар Моғолстанға іргелес көрші жатқан Баркөл мен Бесбалық өңіріне, Боғда мен Еренқабырға атырабына, Тарбағатай, Алтайға топ-тобымен көшіп келіп, қоныстана бастады. Бұл өңірді бұрыннан мекендеген жердің байырғы тұрғындары қазақ ру-тайпалары олардан ығысып, батысқа ауа көшті. Шу бойында 1465 жылы Қазақ хандығының іргесі қаланғанда Моғолстан елінің ханы Есен-Бұға шығыстан төнген ойраттардан алаңдап отырған (Зәкенұлы, 2015: 5-6). Осы кезеңнен бастап Қазақ хандығы мен ойрат ортасында отандық тарихта «құба қалмақ заманы» атанған ғасырларға жалғасқан қақтығыс басталды. Әрине, қазақ пен ойрат арасындағы байланыс тек қанды қасап соғыстардан, жорықтардан тұрмады. Қатарласа өмір сүрді.

XVII ғасырда Қиыр Шығысты жайлаған маньчжурлар күшейіп, 1644 жылға келгенде Бейжінді басып алып, Қытайға билігін жүргізе бастады. Сондай-ақ, олар іргелес моңғол тайпаларын бағындырып, көп өтпей ойраттардың іргесіне келіп тоқтады. Жауынгер ойрат жұрты шығыста Цин империясымен, батыста Қазақ хандығымен қатар толассыз ұрыстар жүргізді. XVIII ғасырдың орта тұсында Жоңғар хандығы ішкі алауыздық, ұзаққа созылған ұрыстар себебінен Цин империясының қалың қолына төтеп бере алмай толықтай күйреді. Бүкіл Қытайды жаулап, Жоңғарды жеңген Цин империясының әскери, экономикалық әлеуеті тіпті еселеп артты. Екі ғасыр бойы Жоңғар хандығымен соғысқан Қазақ хандығы күшті жау Цин империясы алдында тек әскери күшке сүйенудің ұзаққа бармайтынын аңғарды. Бұл кезде батыс пен солтүстіктен төнген Ресей империясының қатері де артып келе жатқан. Цин империясы да өзінің батыс шекарасында екінші бір көшпенді елмен жаңа соғыс ашуды қаламады. Екі ел арасында саяси дипломатиялық, сауда-саттық байланыс 1757 жылы ресми орнады. Цин империясы жаулап алған жоңғар иелігіндегі территорияны өзінің меншікті аумағы ретінде қараса, қазақтар кезінде ойраттар жаулап алған бір бөлім жерлерді тарихи қонысы санады. Қазақ билеушілері

осы жерлерге қол жеткізу үшін түрлі іс-әрекеттерге көшті. Абылай хан Тарбағатайды сұратып елші де аттандырды. Цин армиясымен шағын қақтығыстарға түсті, бірақ ірі соғыстар болған жоқ. Цин империясы шекараға қарауыл бекеттер орнатып, иен қалған жерлерге көші-қон ұйымдастырып, тың жерлерді игеруді бастады. Ендігі мақсат – Қазақ хандығымен шектесетін аймақта өз билігін орнықтыруды көздеді. 1762 жылы Іле цзянцзюні құрылуы Цин империясының бұл өңірді саяси, экономикалық, дипломатиялық жақтан толық меңгеріп, әкімшілік жақтан тиімді басқаруға көшкендігін көрсетеді.

XVIII ғасырдың орта тұсында Қазақ хандығы мен Цин империясы арасында ресми байланыс толық орнады. Бірте-бірте екі ел арасында саяси-дипломатиялық, әскери және шекара мәселесі бойынша кейбір қайшылықтар көріне бастады. Әр екі ел де өзінің ұлттық мүддесі тұрғысынан әрекет етті. Осы жағдайларды сол кезеңдегі ресми император жарлықтарынан, жергілікті билеушілердің хаттарынан байқай аламыз. Цин империясының мемлекеттік тілі маньчжур тілі болғандықтан хат-хабарлар маньчжур тілінде жазылды. Сонымен қатар, қытай тілінде де жазылған хаттар, деректер аз емес. Осылай Цин архивтерінде қазақтың хан, сұлтандарының хаттары сақталып қалды.

Қытайдың Бірінші тарихи архивіндегі Орталық Азия тарихына қатысты құжаттардың қалыптасуы Цин патшалығының сол өңірді жаулау тарихымен, әсіресе оның Жоңғар хандығы мен Қашқарияны басып алу тарихымен тікелей байланысты. Жоңғар хандығының күйреуі мен Қашқария жерінің толық Цин иелігіне өтуі, Орталық Азиядағы өзге халықтарды Цин империясымен қарым-қатынас орнатуға мәжбүр етті. Саяси-дипломатиялық және экономикалық байланыс осындай жағдайда басталды (Еженханұлы, 2006: 7). Бұл үрдістен Қазақ хандығы да шет қала алмады. 1762 жылы құрылған Іле цзянцзюнге Іле аңғары, Тянь-Шаньның оңтүстік-солтүстігі түгелдей осы мекеменің басқаруына көшті. Ол Цин императорына тіке бағынатын Әскери басқармаға қарады. Іле цзянцзюннің қызметі екі түрлі болды. Бір жағынан, жаңадан жаулап алынған жердің қауіпсіздігін қадағалау, бос қалған жерлерді игеру, салық жинау, саудасаттықты қадағалау. Екінші жағынан, көрші елдердің елшілерін қабылдау, патшаның жарлықтарын жеткізу. Қазақ, Қоқан елшілері осы мекемемен байланыста болды, әсіресе ұлы және орта жүз қазақтарының қонысына жақын болғандықтан күнделікті ұсақ істерден бастап екі ел арасындағы дипломатиялық істердің көбі осы арада атқарылатын. Цин императорының бұйрығымен цзянцзюнь, амбандар тағайындалып, ол жергілікті жердегі жағдайлар туралы мәліметтерді императорға жолдап отырды. Көршілес елдердің ішкі-сыртқы жағдайын қалт жібермеді. Хат-хабар істері толық өз қолдарында болды. Цзянцзюндердің, амбандардың жолдаған хаттары негізінде император мемлекеттік саясатты реттеп отырды.

Материалдар және зерттеу әдістері

Цин империясы кезеңіндегі архив қоры жинақталған Қытайдың Бірінші тарихи архивіндегі шағатай жазуындағы хаттар мен Ресейдің түрлі мемлекеттік қорларындағы шағатай жазуындағы архив материалдары қазақ тарихына, Қазақ хандығы тарихына қатысты екі ірі шағатай жазуындағы дереккөз базасы саналады. Осы шағатай жазуындағы материалдар кеңестік және посткеңестік кезеңде түрліше деңгейде зерттелді, мұрағат құжаттары ғылыми айналымға түсіп, кітаптар мен монографиялар, каталогтар жинағы

басылып шықты. Шетелдік және отандық тарихшылар мен деректанушылардың ғылыми еңбектері негізгі зерттеу материалы ретінде қарастырылды.

Қытайдың Бірінші тарихи архивіндегі «Әскери басқармада сақталған император жарлықтары», «Ордада сақталған, императордың бұрыштамасы бар ұлықтардың мәлімдемелері», «Әскери басқармада сақталған ұлықтардың мәлімдемелерінің көшірмесі», «Императордың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне жауапты мекеме жазып қалдырған император туралы естеліктер» сынды қорлардағы шағатай жазуындағы хаттарды зерттеген Б. Еженханұлы мен Д. Әбділәшімұлының еңбектерінде хаттың аудармасымен бірге факсимилесі қоса берілген. Бұл хатты түпнұсқадан қайта оқуға, қайта баға беруге мол мүмкіндік беретін материал қоры десек те болады. Сонымен қатар Ресей мұрағатындағы шағатай жазуындағы қазақ билеушілерінің хаттары туралы жазылған отандық және шетелдік ғалымдардың еңбегіне тарихи шолу жасалды. Кейбір жинақтарда шағатай жазуындағы деректермен қоса маньчжур, қытай деректері қоса, араласып келеді. Біз осы ғылыми мақалада, шағатай жазуындағы зерттеулерді ғылыми талдауда және түсіндіруде, жалпы ғылыми жұмыстарда қолданылатын талдау мен синтез сынды әдістерден басқа қосымша арнайы әдістерге сүйендік. Мақаланы жазу барысында аталған тақырыпты зерттеуші ғалымдардың ғылыми еңбектерін шолып, әдебиеттеріне талдау жасауда тарихнамалық талдау әдісін қолдандық. Деректану әдістеріндегі салыстырмалы дерек талдау арқылы әртүрлі аудармалардың парқын қарастырдық. Қазақ, қытай, жапон ғалымдарының қазақ, қытай, ағылшын тілінде жарық көрген материалдарына қысқаша талдау жасалды. Сондай-ақ, патшалық және кеңестік кезеңдегі осы мәселе туралы зерттеген ғалымдарға, оның еңбектеріне де қысқаша тоқталдық.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Шағатай жазуындағы деректердің зерттелуі, әсіресе Қазақ хандығы кезеңіндегі архив материалдары мен хан, сұлтандардың шағатай жазуындағы хаттарын жариялау, дерекнамалық талдау жасау кеңестік және посткеңестік кезеңде қолға алынды. Қазақстандық деректанушы ғалым К.Ш. Хафизованың еңбектері – осы саладағы іргелі зерттеулердің бірегейі. Десе де, бұл кезеңде Цин архивтерінде сақталған шағатай жазуындағы деректермен жұмыс істеу қолға алынбады немесе жете назарға ілікпеді.

Қытайдың Бірінші тарихи архиві – дүниежүзіндегі ең үлкен сақтау қоймалары бар мекемелердің бірі. Онда қытайдың Мин патшалығы (1368-1644 жж.) мен Цин империясы (1644-1911 жж.) дәуірінде жазылған он миллионнан астам тарихи құжаттар сақталған. Бұның ішінде Мин заманына тән құжаттар саны үш мыңнан астам ғана, ал қалғандары Цин кезеңіндегі архив құжаттары. Мұның екі миллион шамасындағы құжаттары маньчжур тілінде жазылған. Ал біздің хан, сұлтандарымызға қатысты шағатай тіліндегі хаттардың қазірге бізге белгілісі 154 дана ғана (Әбділәшімұлы, 2025: 37). Бұл миллиондап сақталған маньчжур және қытай деректермен салыстырғанда аз болып көрінгенмен, отандық тарих үшін өте маңызды деректанулық құнға ие бағалы мұра саналады. Бірінші Тарихи архивтегі шағатай жазуындағы деректерді зерттеу қазіргі күнде қарқынды қолға алынған. Шағатай жазуындағы хаттар арнаулы каталог ретінде емес, маньчжур немесе қытай тіліндегі деректердің қосымшасы ретінде хатталып,

сақталған. Маньчжур және қытай тіліндегі архив құжаттардың көптеп жарыққа шығуы, бұл айналып келіп шағатай жазуындағы хаттарды жаңадан қарастыруға ықпал етеді. Отандық және шетелдік ғалымдардың шағатай жазуындағы архив құжаттары негізінде зерттеген көптеген архив материалдарының жинағы баспадан жарық көрді. Ғалымдар шағатай жазуындағы деректерге талдау жасап, қазақ хан, сұлтандары жазған хаттарын ғылыми айналымға қосты, зерттеу еңбектерін, монографияларын шығарды.

Отандық тарихшы ғалымдар, шығыстанушылар, деректанушылар, зерттеу институттары бұл салада айтарлықтай жұмыс атқарды. Тарихшы, деректанушы Бақыт Еженханұлының, Жәнімхан Ошанның, Дүйсенәлі Әбділәшімұлының еңбегі зор. Ғалымдарымыз ғылыми жобаларды жүзеге асырып, кешенді зерттеулер, монографиялар жариялады. Отандық және шетелдік беделді журналдарда мақалалар шығарды. Шетелдік ғалымдардың да бұл бағыттағы ізденісі мен қазақ тарихына қызығушылығы айтарлықтай зор.

Талдау

Енді осы аталған қазақтың хан, сұлтандарының шағатай жазуындағы хаттарының мазмұнына, тарихи деректік маңызы мен ерекшеліктеріне тоқталсақ.

Іле цзянцзюні Ильтудың 1775 жылдың 12 шілде күнгі хатымен бірге жолданған Әбілпейіз уаңның хатында мынадай дерек бар: «...Мен өзім атамның жұртына барғанымда, қырғыз шет елден жылқы барымталады. Оған Ханқожа төре, Барақ батыр төрт мың кісімен барған екен, қырғыз «ел боламын, ақ үйлі боламын» деп қазақтарды он жеті күн қондырып, қайтадан бұлап алыпты. Тағы қайта келіп, шапырашты деген елді олжа-жесір етіп алып кетіпті. Онан кейін Абылай ханмен бірге екі түмен кісі болып барып, төрт мың кісісін алдық... бұл хат саратан айының 7 күні жазылды» деген сөздер бар. Хаттың 1775 жылы жазылғаны анық. Енді нақты мезгіліне тоқталсақ. Ескі күнтізбе бойынша саратан айы шамамен 22 маусым мен 22 шілде аралығын көрсетеді. Демек, саратан айының 7 күні шамамен маусым айының 28, 29 күндеріне тура келеді. Бұл Абылай ханның екі түмен қолмен қырғызға 1775 жылдың мамыр, маусым айында жорыққа аттанғанын растайды. Әбілпейіз уаңның қайтыс болған уақыты туралы 1783 жылдың 4 қыркүйегіндегі Тарбағатай амбаны Хуйлиннің императорға жазған хатымен бірге жолданған Ханқожа, Жошы, Бопылардың хатында: «Тарбағатай шаһарын билеп тұрған Хып амбан, Батыр амбанға айтар сөз бұл. Жағада тұрған, ата ағамыз болып тұрған жақсы-жаман халымызды біліп тұрған ағаларымыздың сөздеріне ризашылық іс қыламын деп тұрған, ел шетіне шығып, жақсы-жаманы болса көріп, тентегі болса тиып, елді қайтарамын деп ниет қылып тұратын Әбілпейіз уаң ғаламнан өтті. Оның орнында тұрған, жақсы-жаман сөзін біліп тұрған Ханқожа төре, Жошы төре, Бопы төре сөздері бұл... бұл хат рамазан айының жиырмасында жазылды». 1783 жылдың рамазан айының 20 күні григориан күнтізбесі бойынша 19 тамызға тура келеді. Демек, Әбілпейіз уаң 1783 жылдың тамыз айында қайтыс болды деп жорамалдауға болады. Сол сияқты, 1799 жылы 9 қарашада Тарбағатай амбаны Гончигжавтың хатымен бірге жолданған Жошы гүңнің хатында: «... Тарбағатайды билеп тұрған Хып амбан, Батыр амбанға хат жолдаған мен Жошы гүң Әбілпейіз атамиз сапар қылды. Енді уаң Ханқожа да сапар қылды, пенделікке жетті», деп жазады. Хат жазылған уақыт көрсетілмегенмен, істің Тарбағатай амбанының

хаты жазылған 1799 жылдың 9 қарашасынан сәл ілгері болғандығын болжауға болады. Ханқожа өлгеннен кейінгі кезеңдегі билік арасындағы келіспеушілік туралы, Тарбағатай амбанының 1800 жылдың 21 мамырында императорға жазған хатымен қоса келген Жошы гүңнің хатында: «...Мен Жошы гүң Іледегі Бао Гун цзянцзюнге хат, кісі жібердім. Соны қарауыл кісі қосып дереу қарауылдан өткізіп жіберсін. Атам Әбілпейіз уаң өткеннен соң, Барақтың баласы Ханқожа ағама уаңдық жолды беріп едім. Енді бұл атамның жолын Жанқожаға бермеспін. Қайда барса Әбілпейіз атамның уаңдық жолын, жұртымды бермеспін...» деп жазады. Бұл арада Әбілпейіз, Ханқожа уаңның қайтыс болғаннан кейінгі мұрагерлік мәселесінің тартысты болғанын аңғарамыз.

Іле цзянцзюні 1824 жылдың 6 қаңтарындағы Даогуан императорға жазған хатына қоса жолдаған Ғұбайдолла ханның хатында «Сізге, ұлығ патша, ағзам Ежен Боғда хан неше заманнан бері патшалығы жер жүзіне мағлұм машһұр болып тұрған, нешелеген хандар уә әртүрлі шаһарлар әміріне бағынып, бас иіп тұрған ұлұғ текті Ежен Боғда ханға біз, Қазақ жұртының ханы Уәлиханның ұлы Ғұбайдолла сұлтан патша Ежен ханға тоғыз мәрте бас ұрдым. Ұлығ Ежен Боғда ханның жарлығыңыз бар еді: үш жылда бір барып есендігіңізді біліп, алтын жамалыңызды көріп, шырын жарлығыңызды естіп келуге. Осы себептен елшілерімізді жібере алмадық: Әуел атамыз дүние салды, ағамыз уаң Аббас сұлтан бұл жалған дүниеден ақырет сапарын қылды. Ол уаң Аббас сұлтанның көңілін сұрап, қазалы болып тұрғанда Қазақ жұртының үш алашына хан болған атамыз Уәлихан да ақырет сапарын қылды. Мұнша ауыр қазалар, істер болған соң, өз заңымызша олардың әртүрлі рәсімдерін қылып, енді басымыз босап, үшбу хат жазылды Зауалшы айының 18 күнінде, сенім үшін өз қолыммен мөрімді бастым. Мөр. Хан Ғұбайдолла бин Уәлихан» (Әбділәшімұлы, 2016: 85). Міне, бұл хаттан Ғұбайдолла хан өмір сүрген кезеңдегі Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы байланыстардың қайта жалғасқанын, елшілер жіберілгенін, Қазақ хандығы ішінде хан, сұлтандардың бірінен соң бірі дүниеден өткен жағдайын бағамдауға болады.

Шағатай жазуындағы хаттар Цин императоры мен жергілікті билеушілерге арнап жазылған. Хаттың мазмұны әр алуан. Онда сауда-саттық істері, жіберілген елшілер туралы, тарту етілген аттар, ауруға дәрі-дәрмек сұрау сынды ірілі-ұсақты істерден бастап, қашқын мен ұры-қары, барымталанған мал, қарауылдан өтіп кеткен ауыл, елдің ішкі жағдайына дейін айтылған. Жергілікті билеушіге жазылған хаттар көбінде Іле цзянцзюнь мен Тарбағатай амбанына бағытталып отырды. Хаттың көбі былай басталады: «Қазақтың ханы Абылай хан Іленің цзянцзюнь амбанына хат жолдадық», «Ұлы ханның есендігінде Қашқардағы амбан-дарынға, хәкім-бектерге Абылай ханнан дұғай сәлем», «Ілені билеп тұрған цзянцзюнь амбандарға Әбілпейіз уаңнан дұғай сәлем», «Әбілпейіз Боғда Ежен ханның есендігін тілейміз. Іле жұртын билеп тұрған цзянцзюньнің есендігін тілейміз», «Әбілпейіз уаңнан Тарбағатай жұртын билеп тұрған цзянцзюнь амбандарға сәлем». Демек, хан, сұлтандардың жазған хатының басқы сөйлемі шамалас болып келеді. Ал Цин императорының өзіне жазылған хаттар сәл өзгешелеу. Хатта ең көп кездесетін ортақ сөз тіркестерінің бірі «жердің жүзін, күннің көзін біліп тұрған Ежен ханның есендігін тілейміз» деген сөйлем. 1757 жылғы Қазақ хандығы мен Цин империясы арасында орнаған байланысты қайтара еске алып, атап өту үрдісі көп хаттарда кездеседі. Уәли сұлтанның Еженханға жазған хатында «Сізкі ұлұғ ағзам шаһан шаһи муғзам Изан ханға бізкі Қазақның ханы Уәли сұлтанның оғылы Бекғали

сұлтанды ұлуғ Изан ханның исанлікін билдыргелі жібердім – Сіз, ұлы ағзам, шаһтардың шағы, ұлы Ежен ханға біз, Қазақтың ханы Уәли сұлтанның ұлы Бекәлі сұлтанды ұлы Ежен ханның есендігін білуге жібердім» деп бастайды (Әбділәшімұлы, 2016: 80). 1785 жылғы Ханқожа уаңның хатында: «Сиыр жылы Еженнің алтын етегін ұстап тұрғалы азымыз көбейіп, жарлымыз байып, жұртымыз тыныш болып тұрған» деп хат басталса, 1787 жылғы Ханқожаның тағы бір хатында «жердің жүзін, күннің көзін біліп тұрған Боғда Ежен ханның есендігін жұртымызбен тілейміз. Сиыр жылы Ежен ханның алтын етегін ұстап ел болғалы жарлымыз байып, жалғызымыз көбейіп, байсал тауып, тыныш тұрғанбыз, төреміз ұл, қарамыз қол (құл) болып тұрғанбыз» деп баға береді. Бұл да сол кезеңдегі екі ел арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың тілі болса керек. Әсіресе, Цяньлун заманына тән хаттардан осы сияқты сөздер жиі кездеседі

Шағатай жазуындағы хаттардың соңына хан, сұлтандардың мөр таңбасы басылып, хаттың жазылған уақыты көрсетіледі. Кейбір хаттарда уақыты көрсетілмеген. Бұл хаттарға қолданылған күнтізбе әртүрлі. Ортақ, қатаң сақталған күнтізбелік көрсеткіш жоқ. Мұнда дәстүрлі ай аттарымен қатар мұсылман күнтізбесі, тіпті кейде Цин императорларының жылнамасы да қолданылған. Кейде осы күнтізбелермен бірге аралас қолданылған. Ғұбайдолла ханның хатында «үшбу хат жазылды зауалшы айының 18 күні», Уәлиханның хатында «сексен тоғызыншы жылы рамазанның жиырмасында», «бұ хат ақырап айының 6 күні жазылды», Ханқожа ханның хатында «жылқы жылы ашур айының он бесі, дүйсенбі күні», Әбілпейіз уаңның хатында «бұл хат сүмбіле айының 20 күні жазылды», Әбілпейіздің тағы бір хатында «жаздың орта айының 27 күні жазылды» деп айтылса, Ханқожа уаңның хатында «жылқы жылы ашура айының 15 күні, дүйсенбі» деп жазылған. Бопы тайжының хатында «айт айының сегізі, бейсенбі күні жазылды» деп көрсетіледі. Ал енді бір хаттарда «бұл хатты тышқан жылы ораза айының он бесінде жолдадық», «сиыр жылы сапар (сафар) айының 27 күні жазылған хат» деп дәстүрлі жыл санауға исламдық күнтізбені аралас қолданған. Әбілпейіз уаңның хатында «46 жылдың 12 айының жиырма бесінде жарлықты қолымызға алдық» деп Цяньлун императордың 46 жылын, яғни 1781 жылды көрсетеді. Бопы сұлтанның хатында «Цяньлунның 51 жылы рамазан айының 6 күні, сенбі күні», Ханқожа сұлтанның хатында «Цяньлунның 51 жылы ара айының 20 күні, сәрсенбі» деп исламдық ай аттарымен бірге Цин императордың жылнамасы қоса қолданылған.

Іле цзянцуннің Цзяцинь императорға 1803 жылы 3 мамырда жолдаған хатына қоса жолдаған Әділ сұлтанның шағатай жазуындағы хатының соңында мөр басылып, тек «үшінші айдың үшінде тапсырған хат» деген сөз жазылған. Бірақ жылы көрсетілмеген. Дегенмен, бұл хаттың 1803 жылы жазылғанын біле аламыз. Шағатай жазуындағы хатқа қоса жазылған Цин билеушілерінің хаттарындағы жыл арқылы тек айы ғана көрсетілген хаттардың жылын осылай анықтауға болады. Шағатай жазуындағы қазақ хан, сұлтандарының хаттарының соңына көбінде мөр таңба қоса басылып отырған. Ондағы мөрде «Абылай ибн баһадүр Уәли сұлтан», «Әділ сұлтан бин Абылай хан», «хан Ғұбайдолла бин Уәли хан», «Әбілпейіз баһадүр сұлтан», «Ханқожа баһадүр сұлтан», «Жошы Мұхаммед баһадүр сұлтан», «Көгедай баһадүр бин Әбілпейіз сұлтан», «Төре Нияз Жәдік бин Шаһ төре» болып кете береді. Кейбір хаттарда азырақ өзгешелік байқалады. 1799 жылдың 4 тамызында Тарбағатай амбаны Гончигжавтың императорға жазған хатымен қоса жолданған Ханқожа уаңның хатындағы мөрде «Ханқожа Баһадүр Барақ

хан» деген мөр басылған. Бұрынғы хаттардың бәрінде «Ханқожа баһадүр сұлтан» деп басылып келген. Бұл Ханқожаның мансабының өзгеріске ұшырағандығынан дерек берсе керек. Осындай кейбір болар-болмас өзгерістерден хан, сұлтандардың мәртебесінің өзгеру жағдайын білуге болады. Ішінара хаттарда қатарласа екі мөр басылған. Мысалы, 1789 жылдың 5 қыркүйегіндегі Тарбағатай амбаны Юнбаудың императорға жолдаған хатымен қоса жөнелтілген Бопы тайжының хатының соңында қатарласа «Әбілпейіз баһадүр сұлтан», «Бопы Мұхаммед баһадүр сұлтан» деп мөр басылған. Бопы тайжы қайтыс болған әкесі Әбілпейіздің мөрін басқан. Демек, Бопы тайжы Әбілпейіз уаңның істеріне мирасқорлық құқығын сақтап қалса керек.

Шағатай жазуындағы хат мазмұнынан қарағанда сол кезеңдегі екі ел арасындағы байланысқа қолданған жазу – шағатай жазуы мен тодо-моңғол жазуы. Абылай ханның Цин империясына жазған алғашқы хаты тодо-моңғол жазуында жазылған. Әбілпейіз уаң да кейде тодо-моңғол жазуында хат жазған. Бірақ кейінгі кезеңде қазақ хан, сұлтандарының тодо-моңғол жазуындағы хатын жазатын адамының өліп, бірыңғай шағатай жазуында жазғанын аңғарамыз. Абылай ханның хатында: «Қалмақша жазатын кісіміз жоқ, кетік қалғаны болса айып қылмаңыз» деп жазады шағатай жазуындағы хатында. Әбілпейіздің шаған айының 27 күнгі жазған хатында: «... Қалмақша оқитын кісіміз өлді, бізге хат жіберсе мұсылманша жазсын» (1778 жылы 18 наурыз Іле цзянцзюннің хатымен бірге жолданған Әбілпейіз уаңның хаты), «хат берсеңіз бізге сөзсіз мұсылманша хат жазыңыз» (1777 жылдың 19 қаңтары. Тарбағатай амбаны хатымен бірге жолданған Әбілпейіз уаңның хаты) деп анықтап көрсеткеніне қарағанда бұл жазумен тек санаулы адам ғана жазып, оқи алса керек және 1777-1778 жылдардан кейін тек шағатай жазуында ғана хаттар жазысқан деп болжауға болады. Ескерер бір жайт, Қазақ хандығы кезеңіндегі шағатай жазуындағы хаттарда тодо-моңғол жазуын «қалмақша», ал шағатай жазуын «мұсылманша» деп атаған.

Қазақтың хан, сұлтандарының шағатай жазуындағы хаттардың мазмұнынан олардың наным-сенімін, мақсат-мүддесін де айқын аңғаруға болады. Абылай ханның: «Әуелі Ежен Боғда ханның алтын етегін ұстағанда аз ғана жұртым көп болар, жарлы жұртым бай болар деген ниетім бар еді» дегенінен Абылай ханның ел мүддесін ойлаған кемеңгерлігін аңғарамыз. Қазақтың хан, сұлтандары үнемі болмаса да, өзінің жазған хаттарында «қазақ жұрты», «қазақ жұртының үш алашы», «үш алаш жұртым» сынды сөз тіркесін қолданған. Бұл да назар аударуға татитын жайт. Әбілпейіз уаңның хаттарынан «әуелі құдай һәм сізге сенемін», «әуелі құдайға, одан соң арызымыз өз әділдігін тапса деп үміттенеміз» деген сөздерден қанша жерден көктің ұлы, жер жүзінің патшасы деп қараған Ежен ханмен салыстырғанда олардың исламдық түсінігінің маңызды орында тұрғанын білеміз, хан, сұлтандардың наным-сенім жағындағы айқын майданын аңғарамыз.

Шағатай жазуындағы хан, сұлтандардың императорға немесе жергілікті билеушілерге жазған хаты болсын, барлығы Цин империясының жергілікті билеушілері арқылы жоғары императорға жолданып отырған. Төменде шағатай жазуындағы екі хат арқылы жалпы сол кезеңдегі шағатай жазуындағы хаттың оқылу, сақталу жағдайы мен ондағы тарихи деректердегі уақыттың анықталу жағдайын талдап көрейік. Әбілпейіз уаңның Тарбағатай цзянцзюніне жазған хаты: Әбілпейіз уаңнан Тарбағатай жұртын билеп тұрған цзянцзюнь амбандарға сәлем! Сәлемнен соң сөз мынау: Бұрын Ілені билеп

тұрған цзянцзюнь Кокажокасы келді деп естідім. Сіздің есендігіңізді сұрағалы Бұрыт батырды екі ат бөлікпен жібердім. Әбілмәмбет ханның бар кезінде, Ташкент жақтан бізге керектілердің барлығы келуші еді, екі-үш жыл болды, қырғыз жабылды да әрі-бері жүргелі болмай қалды. Сондықтан оны ашу керек еді. Бұл хат сүмбіле айының жиырмасыншы күні жазылды. Бұл хатты Баярдан жібердім (Еженханұлы, 2006: 273). Хаттың факсимилесінен қайта оқығанда екі жерде жаңсақ оқылғаны аңғарылады. Хаттағы «Кокажокасы» сөзі «көке» және «Шәуешекке» деп оқылады, бұл хат мазмұнына сәйкес келеді. Екіншісі болса «сондықтан оны ашу керек еді» деген сөйлем, оның дұрысы «сондықтан күріш, ұн керек еді». Екінші хат Әбілпейіз уаңның Іле цзянцзюніне жазған хаты. Онда: Әбілпейіз уаңнан Ілені билеп тұрған цзянцзюь амбандарға дұғай сәлем. Сәлемнен соң сөз мынау: Боғда Ежен ханмен жүздескелі Жошы гун бара жатыр. Өзімен қоса Болат ханның елшісін де ала бара жатыр. Жошы гунның ауруы бар еді, сондықтан біз цзянцзюнь амбандардан оған Улясутай жолымен жүруіне рұқсат беруін тілейміз. Бұл хат сүмбіле айының жиырмасыншы күні жазылды (Еженханұлы, 2006: 274). Екі хатқа да мөр таңба басылған. Мөрдегі жазу «Әбілпейіз баһадүр сұлтан» деп жазылған. Енді хаттың бізге сақталып жету тарихына үңілсек, бұл екі хатта елшілер арқылы Тарбағатай цзянцзюнь амбаны Илытуға жеткізілген. Бірақ оларда бұл хатты оқи алатын адам болмаған. Хат мазмұнын елшілерден ауызша сұрап білген соң, Іле цзянцзюні Шухэдэге хат жазып, нұсқау сұраған және екі хатты қоса жіберіп, аудармасын жасаттырған. Міне, осы барысты баяндап 1772 жылдың 14 қыркүйегінде Илыту Цяньлун императорға маньчжур тілінде хат жазған. Жоғарыдағы екі хат «сүмбіле айының жиырмасыншы күні» жазылған. Қазақтың дәстүрлі күнтізбесінде сүмбіле жұлдызы туатын ай тамыздың 15-20 күндері мен қыркүйектің басына тура келеді. Сүмбіле айының жиырмасы шамамен григориан күнтізбесі бойынша қыркүйектің басы. Илытудың хатында елшілердің 3 қыркүйекте келгенін айтады. Демек, сол жылы сүмбіле айы тамыздың 15 күні басталды деп болжауға болады. Тарбағатай амбаны Илтук осы жағдайды баяндап, Цяньлун императорға 14 қыркүйек күні хат жазады. 6 қазан күні Цяньлун император «жақсы, білдім. Осылай атқарылсын» деп қызыл бояулы қылқаламмен қол қояды (Еженханұлы, 2006: 116). Енді бір ескерер жағдай, ол кезеңде қазақ елшілерін Іле арқылы Ішкі Қытайға аттандырып отырған. Улясутай жолы арқылы жүруге ден қоймаған. Демек, қазақ елшілерін моңғол даласы арқылы өтуіне ден қоймауына қарағанда екі көшпелі жұрттың тым жақындасып кетуінен сақтанса керек. Жалпы алғанда, кез-келген шағатай жазуындағы хаттарға түсініктеме ретінде немесе хат мазмұнын баяндай отырып, сол кезеңнің жағдайын айтып императорға жолдаған жергілікті амбан, цзянцзюндердің хаттарынан нақты күн мен уақытты анықтауға болады. Бұл сол кезеңде қазақ ішінде туындаған кейбір тарихи оқиғалардың нақты уақытын болжауға, кейбір тұлғалардың өмір сүрген уақытын дәл анықтауға жақсы мүмкіндік береді.

Цин империясы Қазақ хандығымен дипломатиялық қарым-қатынас орнатқаннан бастап, тіпті одан бұрын Қазақ хандығының әлеуметтік құрылымына назар аударды. Қазақтарды «оң қанат», «сол қанат» және «батыс қанат» деп атады. Абылай және оның ұрпақтарының иелігіндегі қазақтарды «сол қанат қазақтар», Әбілпейіз және оның ұрпақтары иелігіндегі қазақтарды «оң қанат қазақтар», Тұрсын хан әулеті мен олардың иелігіндегі қазақтарды «батыс қанат қазақтар» деп атаған (Әбділәшімұлы, 2025: 37-38). Ескеретін жайт, бұл үш қанаттағы қазақтар қазақтың үш жүзімен тең, қарайлас

ұғым деп қарамау керек. Түркі халықтарымен салыстырғанда, тұңғыс-моңғол текті халықтардың бағыт-бағдар көзқарасы парықты болды. Олар күншығысты оңтүстік, күнбатысты солтүстік, оң қол жақты батыс, сол қол жақты шығыс деп есептеді. Бұл бағыт-бағдар ұғымы сол кезеңнің құжаттар мен хаттарынан көрініс тапты. Цин империясы бастапқы кезеңде қазақтың ішкі ру-тайпалық жүйесін толық түсінбеді. Сондықтан да оң қанат, сол қанат, батыс қанат қазақтары деген ұғым орнықты. Тарихшы, деректанушы Б. Еженханұлы өз зерттеулерінде «қанат» сөзінің орнына «бөлек» сөзін қолданған (Еженханұлы, 2006: 28). Біздіңше, бұл біршама дәл, ыңғайлы атау саналады. Мұның тағы бір дәлелі, шағатайша құжаттарды зерттеп жүрген білікті ғалым Д. Әбділәшімұлының зерттеулерінде, маньчжурша деректерде «оң қанат», «батыс қанат» қазақтары түгелдей «оң қанат» (wargi hasak) түрінде бір атаумен хатталғанына назар аударады. Цин империясы қазақтарды ең алдымен оң қанат және сол қанат (батыс және шығыс) деп екіге бөліп қараған, соңынан пайда болған «үш қанат» ұғымы тек қытайша архив құжаттарында кездесетінін атап өтеді (Әбділәшімұлы, 2025: 38). Демек, Цин архивтерінде кездесетін «оң, сол, батыс қанат» ұғымдары қазақтардың рулық, тайпалық бөлінісінің дәлме-дәл ұғымы деп қарамау керек. Бұл көбінде қазақ хан, сұлтандары мен оның иелігіндегі рулардың географиялық орналасу ахуалына сәйкес қолданылған атау деп түсіну керек. Бұл ұғым әуелде Цин елінің қоластына ертерек қараған моңғолдардың «қалқа төрт тайпасы» мен «жоңғардың төрт тайпасы» деп бөліп қараған жағдайдан, көшпенділердің әлеуметтік құрылымы ұқсас деп қараған жаңсақ ұғымнан туындауы мүмкін.

Қытай архивіндегі шағатай жазуындағы жазбаларды деректанушы, осы туралы бірнеше кітаптар шығарған тарихшы Д. Әбділәшімұлы хан, сұлтандардың жазған хаттарын «ескі қазақ жазба тілі» деп атауды ұсынады. Цин империясы Жоңғар мемлекетін жойғаннан кейін, қазақтармен қатар басқа да Орталық Азия хандықтарымен қарым-қатынас жасады. Осы хандықтардың жазба әдеби тілінде хатталған құжаттар маньчжур тілінде «hoise hergen i bithe» деп атаған, мағынасы «хойсы әрпімен жазылған жазу». Бұндағы «хойсы» атауы қытайша «хуй цзы» сөзі болып, бұл атаумен Шыңжаң мен Орталық Азияны мекендеген мұсылман халықтарын атаған (Әбділәшімұлы, 2025: 39-41). Ал Абылай мен Әбілпейіз өз хаттарында бұл жазуды «мұсылманша» деп атайды.

Қазақтың хан, сұлтандарының Цин императорына және жергілікті цзянцзюнь, амбандарға жолдаған хаттарының бізге белгілісі 154 дана (Әбділәшімұлы, 2016: 41). Аталған хаттардың арасында 25 данасы Абылай хан мен оның үрім-бұтақтарының Цин императорына жазған хаттары. Осы хаттар ішіндегі алғашқы шағатай тіліндегі хат 1768 жылы жазылған. Десе де, Абылай ханның Боғда Ежен ханға жолдаған алғашқы хаты қазақ елшісі Кенжеқара арқылы 1757 жылдың 17 қазанында табысталды, хаттың тілі тодо-моңғол жазуында. Цин деректерінде оң қанат қазақтар атанған, шығыстағы найман, керей-уақ тайпаларының сұлтаны, Әбілмәмбет ханның ұлы Әлпейіз және оның ұрпақтарына тиесілі хат 112 дана. Алғашқы хат 1765, соңғы хат 1823 жылы жазылған. Қазақ хандығының батысы мен оңтүстігін мекендеген хан, сұлтандарының хаты 17 дана. Хаттың көбін Тұрсын ханның немересі Шаһнияз және оның ұрпақтары жазған. Бұл хаттардың арасында Қарақалпақ Күшік-қожа бидің 1 хаты, Абылай сұлтан Нұрәліұлының 2 хаты, Батыр ханның 1 хаты да бар. Мұндағы кезеңдер бойынша ең соңғы жазылған хат 1828 жылға тура келеді. Хат иесі Болаттың немересі Алтынсары.

Бейжің қаласының Бірінші тарихи мұрағатындағы айырым, жеке тақырыппен топтастырылған құжаттар бір оқиғаға байланысты бірнеше хаттар тізбесі, құжаттар жинағы болып келеді. Бізге белгілі шағатай тіліндегі хаттардың көбі маньчжур және қытай тіліндегі хаттардың қосымшасы ретінде тіркелген, жеке көрсетілмегендігін жоғарыда атап өттік. Демек, архив құжаттары санының, түрінің молдығын ескерсек, әлі де байқалмаған, елеусіз қалған шағатай тіліндегі хаттардың тағы да тыңнан байқалу ықтималдығын жоққа шығармаймыз. Цин императорына бағынатын «Әскери басқарма» Шынжаңдағы ең жоғарғы әкімшілік құрылым Іле цзянцзюнь істерін тіке өзі бақылап, хат-хабарларға жауап беріп, патшаға мәлімет жазып, патша бұйрықтарын, жарлықтарын жеткізіп отырды. Қазақтың орта, ұлы жүзіне жақын мекенде орналасқан Іле цзянцзюнь қазақ даласымен болған басты дипломатиялық арнаның бірі болды. Цин мұрағатындағы, әсіресе «Әскери басқарма қорында» сақталған билеуші ұлықтардың жазған мәлімдемелерінің көшірмесі көбінде императорға жергілікті жердің жағдайы баяндалған хаттың көшірмесі болғанмен, кейде осы хаттардың қасында қосымша ретінде тіркелген хат кездеседі. Дәл осы ілеспе, қосымша хаттың тарихи құндылығы зор деуге болады. Себебі, сол кезеңдегі қазақ хан, сұлтандарының хаттары осы жергілікті жерлердің патшаға жазған хаттарының қосымшасы ретінде тіркеліп, сақталған. Жоғарыда талдау жасалынған Әбілпейіз уаңның шағатай жазуындағы екі хаты дәл осы қосымша хат ретінде тіркеліп, сақталып бізге жеткен (Еженханұлы, 2006: 21-22).

Кеңес өкіметі кезінде Қазақ хандығының XVIII ғасырдағы тарихы біршама жүйелі зерттеле бастады. Қазақ хандығының көрші Цин империясымен дипломатиялық қарым-қатынастарын зерттеп, талдаған еңбектер де жазылды. Оның ішінде Абылай хан заманындағы сыртқы саясаттың ерекшеліктеріне баса назар аударылды. Ресей мұрағаттарында да шағатай тіліндегі деректердің мол қоры бар. Осы деректерді зерттеу Кеңес Одағы кезінде басталды. Іргелі зерттеулер мен монографиялар ресейлік архивтердегі шағатай және қытай тіліндегі деректерді пайдаланып жазылды. Маньчжур тіліндегі дереккөздер ғылыми айналымға көп түспеді.

В.С.Кузнецовтың «Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.)» атты еңбегі XVIII-XIX ғасыр аясындағы Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы байланыстар мен сол кезеңдегі Қазақ хандығының саяси-дипломатиялық іс-қимылдарын зерттеудегі маңызды еңбек (Кузнецов, 1983). Бұл еңбекте Цин билігінің Жоңғария мен Қашқария жеріндегі әскери, саяси әрекеттері жан-жақты талданады. Сібір, Қазақстан, Ферғана, Памирді өз ішіне алған аумақтағы Цин билігінің саяси-дипломатиялық, әскери ықпалының қалыптасу барысын көрсетеді. Жоңғар хандығын жойып, оның иеліктерін басып алудың көршілес елдерге тигізген әсерін сөз етеді, сараптайды. Цин империясының сол кезеңдегі батыс бағыттағы ұстанған сыртқы саясатының әдістері мен мақсатын толық талдаған бұл іргелі зерттеу, қытай дереккөздерін мол пайдалануымен де ерекшеленеді.

Р.С. Сүлейменов пен В.А. Моисеевтің «Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая)» атты монографиясында Патшалық Ресей мен Цин империясы арасында көпқырлы шебер дипломатиялық саясат жүргізген Абылай ханның тұлғасына, саяси іс-әрекетіне назар аударады (Сүлейменов, Моисеев, 1988). Шығыстан төнген қауіп, солтүстіктен қысып келе жатқан Ресейдің өктемдік саясаты Қазақ хандығын белсенді дипломатиялық әрекеттерге баруға мәжбүр етті. Осы күрделі

саяси жағдайдың қыры мен сырын авторлар Ресейдің мол архив қорындағы деректер арқылы талдайды. Зерттеу еңбегіне пайдаланған елшіліктің есебі мен бұйрықтары сол кезеңдегі Қазақ хандығының жағдайын шынайы бағалауға, қазақ пен орыс арасындағы байланыстардың тарихи жағдайына баға беруде таптырмас дереккөздік сипатқа ие. Дегенмен, шағатай жазуындағы, қытай тіліндегі дереккөздердің аздығы Қазақ пен Цин елі ортасындағы байланыстардың тарихи мәнін толық ашып көрсетуге мүмкіндік бермейді.

Кеңестік кезеңнен кейінгі зерттеулер әдіснамалық тәсілдерді кеңейтіп қана қоймай, деректік базаны да ұлғайтты. Мұның айқын мысалы ретінде К.Ш.Хафизова мен В.А.Моисеевтің «Цин империясы мен Қазақ хандығы. XVIII ғасырдың екінші жартысы және XIX ғасырдың алғашқы ширегі» атты монографиялық еңбегін айтуға болады (Хафизова, Моисеев, 1989). Бұл іргелі зерттеуде, екі ел арасындағы байланыстарға қатысты мұрағаттық құжаттар, әсіресе шағатай, тодо-моңғол жазуындағы деректер енгізіліп, сол уақыттағы Қазақ хандығының дипломатиялық іс-әрекеттерін кешенді түрде бағалайды. Қазақ хан, сұлтандарының Цин империясымен нақты хат-хабар алмасқан жағдайларын деректік тұрғыдан, әдіснамалық негізбен сараптап, талдап берген. К.Ш. Хафизованың «Қытайдың Орта Азияға дипломатиясы. XVI-XIX ғасырлар», «Далалық билік және оның XVIII-XIX ғасырлардағы дипломатиясы» атты еңбектері Орталық Азиядағы саяси-дипломатиялық мәселелерге арналған (Хафизова, 2019). Мол дерек қорларға сүйеніп, сол замандағы хат-хабар алмасу түрі мен құжаттардың тіліне сүйене отырып, хат мазмұны мен мәніне терең талдау жасай келе, Қазақ хан, сұлтандарының дипломатиялық тілі шағатай тілі деген қорытынды жасайды. Қытай, шағатай және маньчжур жазуындағы дереккөздерге салыстырмалы талдау жасап, ондағы түсіндірудегі айырмашылықтарды айқындайды. Қазақ дипломатиясының дербес, тәуелсіз әрі сан қырлы ерекшелігі ішкі және сыртқы себептер салдарынан қалыптасқанын көрсетеді.

И.В.Ерофееваның «Қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасы (1675-1821 гг.)» атты жинағы ерекше маңызға ие (Ерофеева, 2014). Бұл еңбекте қазақ хандары мен сұлтандарының хаттары ғылыми түсініктемелермен және аудармалармен қоса берілген. Құжаттар дипломатиялық тіл мен хаттардың мазмұнын талдауға мүмкіндік беріп, Хафизованың шағатай тілінің ресми дипломатиялық құрал ретіндегі рөлі туралы тұжырымдарын растайды әрі хандықтың дипломатиялық жүйесін лингвистикалық және тарихи тұрғыдан зерттеу үшін тікелей деректік база қалыптастырады.

XVIII-XIX ғасыр аясындағы Қазақ елінің жүргізген саясаты мен оның сыртқы байланыстарына арналған зерттеулер мен ғылыми еңбектер бірегей кешенді тарихнамалық шолу қалыптастырды да, ол кеңестік кезеңдегі тарихнама деңгейінен бүгінгі посткеңестік зерттеулерге ұласып өркендеген, толыққан, дамыған ерекшелігімен, деректік базаның молаюы, әдіснамалық тұрғыдағы тәсілдердің жетілуімен өзгешеленеді.

Бұл өзгешеліктерді Р.Б.Сүлейменов пен В.А.Моисеевтің зерттеулерінен, ең алдымен олардың «Из истории Казахстана XVIII века» атты монографиясынан байқауға болады (Сүлейменов, Моисеев, 1988). Аталған зерттеу еңбегінде XVIII ғасырдағы жоңғарлармен күрес үстіндегі қазақ жұртының ішкі дамуы, Патшалық Ресеймен болған сыртқы саясат негізгі түйін ретінде қарастырылады. Бұл еңбекте қазақ ханы Абылайдың саяси қайраткерлігі елдің бірлігін сақтау, территориялық тұтастықты қорғау сынды қажеттілік негізінде құрылып, қалыптасқанын ашып көрсетеді. Ресейдің бай әрі мол архив

қорларын пайдалана отырып ресейлік саяси, дипломатия тұрғысынан жан-жақты, терең талдайды. Қазақ хан-сұлтандарының сыртқы саясаттағы іс-әрекеттері мен шешімдері, ерік-жігері ірі державалар жағынан болатын геосаяси қысым, әскери қоқан-лоқы, дипломатиялық сеспен байланысты екенін көрсетеді. Алайда қытай дереккөздерінің шектеулі пайдаланылуы Қазақ-Цин байланыстарын тәуелсіз дипломатиялық жүйе ретінде талдауға мүмкіндікті шектеп, оларды қосалқы деңгейде қалдырады.

ҚХР астанасы Бейжің қаласындағы Бірінші тарихи архивтегі Қазақ хандығына, Орта Азияға қатысты дереккөздермен шұғылданған жапон ғалымдарының шоғыры мол. Зерттеу нәтижелері және жариялаған ғылыми мақалалар мен монографиялары да қомақты, назар аударуға татиды. Бұл салада ең алдымен Сагучи Торуды айтуға болады. Оның 1963 жылы жариялаған «XVIII және XIX ғасырлардағы Шығыс Түркістанның әлеуметтік тарихын зерттеу» монографиясында Қазақ хандығы және Орталық Азия хандықтарының Цин империясымен жасасқан саяси-экономикалық, сауда-саттық, дипломатиялық қатынастары туралы зерттеу маңызды тарихи еңбек қатарында (Saguchi, 1963). Жапон ғалымдары Джин Нода, Такахиро Онума, Томохико Уяма және Цунеаки Акасака еңбектерінде Қазақ хандығы мен Цин билігі арасындағы түрлі кезеңдегі саяси, экономикалық, дипломатиялық қарым-қатынастарды тарихи дереккөздерге сүйене отырып талдаған сүбелі зерттеу деп бағалауға болады.

Онума Томохико – қазақ тарихы туралы тамаша зерттеулердің иесі. Оның редакторлығымен 2007 жылы «Империя, ислам және Орталық Азияның саясаты» атты жинақ жарық көрді. Оның «A Particularist Empire: The Russian Policies of Christianization and Military Conscriptation in Central Asia» атты мақаласы жарияланды (Onuma, 2007). Мақалада «Ресей империясының нақты орталықазиялық саясатында универсалистік идеологиядан гөрі жекелеген жағдайға бейімделген тәсіл басым болған саясат, әсіресе билік біртұтас ортақ интеграциялық саяси модельді іске асыра алмады, әр түрлі этностар мен аймақтарға өзгеше саясат жүргізді» деген ойды айтады.

Уяма Томохиконың зерттеулері қазақ тарихы мен империялық қатынастарды түсінуге маңызды контекст береді. Ол тарихи материалды салыстырмалы, көпмәдени контексте қарастырады, бұл ерекшелік Ресей мен Цин империясындағы саяси динамиканы терең ашады. Ол зерттеу еңбектерінде көбінесе империялар тарихи байланыстарын салыстырмалы түрде қарастырады. Орталық Азияның этникалық, саяси, әлеуметтік өзгерістерін талдайды. 16 дана қазақша құжат кірген тағы бір зерттеу Джин Ноданың құрастыруымен 2010 жылы «Қазақ сұлтандарының Цин империясына жазған хаттары» деген атпен ағылшын тілінде жарық көрді (Noda, 2010). Ғалымның 2016 жылы «Ресей-Цин империясы және Қазақ хандығы» атымен тағы бір еңбегі жарияланды (Noda, 2010: 321). Бұл еңбектерде көптеген архив құжаттарына сүйеніп, сол кезеңдегі тарихи, саяси жағдайлар терең талданған. Бір айта кетерлігі, жапон ғалымдарының еңбектері ағылшын тілінде болғандықтан оның ықпалы мен ғылыми құны, ғалымдар ортасындағы әсері де зор болды. Жапондық тағы бір ғалым Онума Такахироның Қазақ пен Цин арасындағы байланыстар жөнінде жаңа, өзгеше тұжырым айтқан «Цин империясы және Орталық Азия даласы: көшпенділер әлемінен империя іргесіне дейін» атты зерттеуін атауға болады (Onuma, 2014). Оның шағатай, тодо-моңғол жазуындағы деректерді негіз етіп, Қазақ пен Цин арасындағы байланысқа өзгеше ғылыми көзқарасты талдаған «Цин империясы мен қазақ билеушілер арасындағы саяси байланыстар хақында – Орталық

Азия «ежен-албату қарым-қатынасының гүлденуі» атты мақаласының ғылыми құны зор (Onuma, 2010). Қазақ-Цин байланыстарын зерттеуші ғалымдар ұзақ жыл бойы Абылай мен Әбілпейіздің Цин императорына жазған алғашқы хатының тек қытай тіліндегі аудармасы арқылы танысып, сол мәліметтерге сүйеніп, дереккөз ретінде пайдаланып келді. Кейін оның тодо-моңғол жазуындағы түпнұсқасы табылып, ғылыми айналымға түсті. Бұл жаңалықтың төл авторы дәл Онума Такахиро еді. Ол 2006 жылы осы туралы «XVIII ғасырдың ортасындағы Цин әулеті мен қазақ көшпенділері арасындағы саяси байланыстар: Орталық Азияда «ежен-албату қарым-қатынасының» дамуы» атты мақала жариялады. Аталған зерттеуде тұңғыш рет тодо-моңғол жазуындағы құжаттың факсимилесі, оның транскрипциясы берілді, жапон тіліне аударылып, талдау жасалынды.

Цин әулетінен қалған қорлармен зерттеу жасаған қытай ғалымдарының шоғыры біршама мол. Оған архив қорларына қолжетімділік, қытай тілін білуі, ғылымды қаржыландырудағы қолдау тіптен басымдылық берді. Әсіресе, маньчжур тіліндегі қорлармен айналысу, архив құжаттарын сұрыптау, жинақтау, аудару саласында этникалық сібе (шибо), маньчжур ұлтынан шыққан ғалымдардың еңбегі ерен. Аудармашы-зерттеуші ғалымдар мектебі қалыптасқан.

Шағатай тіліндегі архив материалдарын сөз еткенде, шамамен 1795 жылы құрастырылған «У ти цин вэнь цзянь» сөздігін айналып өтуге болмайды. Бұл теңдессіз үлкен еңбек, әсілгі нұсқасы 6 бөлім, 36 тарау, 2563 беттен құралған, қолмен көшірілген нұсқасы сақталған. 1957 жылы Бейжіңдегі Ұлттар баспасынан 3 том болып баспадан жарық көрді (У ти цин вэнь цзянь, 1957). Сөздіктегі сөздер маньчжур тілін негізге ала отырып берілген, оған басқа төрт тілдегі (тибет, моңғол, шағатай және қытай тілі) баламалар қатар көрсетілген. Бұл сөздік мемлекеттік құжаттарда, дипломатиялық хат-хабарларда, шекаралық аймақтардағы басқаруда кең қолданылған. Қазақ хандығы мен Цин қатынастары, әсіресе Шыңжаң, Жоңғария және Орталық Азияға қатысты терминологияны зерттеуде таптырмас дереккөз саналады. Аталған еңбектегі шағатай тіліндегі балама сөздер арқылы XVIII ғ. түркі саяси-әкімшілік лексикасын қалпына келтіруге мүмкіндік ашады.

Қытай тарихшысы Го Вэньчжунның (郭文忠) 2023 жылы «Цяньлун кезеңіндегі Цин империясы мен Қазақ ру-тайпаларының байланысы туралы зерттеу» атты монографиясы жарық көрді (Го, 2023). Бұл еңбек император Цяньлун дәуіріндегі Цин империясы мен Қазақ хандығына қарасты ру-тайпалары арасындағы қатынастарды тарихи-саяси, дипломатиялық, экономикалық және мәдени тұрғыдан жан-жақты зерттеген. Автор негізгі зерттеуінде Бейжіңдегі Бірінші тарихи архивте сақталған маньчжур, қытай және басқа тілдегі архив құжаттарына сүйенген. Бұндағы жаңашылдық, автор сүйенген архивтік материалдар бұрынғы зерттеулерде кеңінен қолданылмаған, осы негізде жаңа тарихи дәлелдер береді. Монографияда жоңғар соғысы нәтижесінде Цяньлун үкіметінің Қазақстанға, Орталық Азияға ықпалы күшеюі және осы арқылы қазақтың ру-тайпаларымен болған байланысы жан-жақты баяндалады. Бұл байланыстар «үлкен ел-вассалдық (бағынушы) мемлекет» формасында өрбігені көрсетіледі. Оны екі арадағы дипломатиялық елшіліктер, тартуға жылқы беру, шекаралық сауда және сый-сияпаттар арқылы дәлелдеп түйіндейді. Автор XVIII ғасырдың 50-жылдарынан басталған қазақ билеушілерімен алғашқы ресми елшілік алмасуларды талдайды (мысалы, Абылай сұлтан

және басқа да хандардың Цин империясына елші жіберуі). Бұл кезең екі жақ арасындағы ресми қарым-қатынастың қалыптасуының бастапқы нүктесі деп тұжырымдайды. Автор Қазақ-Цин қарым-қатынастарының тек саяси немесе әскери байланыстарынан бөлек, дипломатиялық хат алмасу, мәдени өзара әсер, шекара саудасы және империялық сана сияқты аспектілерін де жан-жақты талдап көрсетеді. Го Вэньчжунның тағы «Цин империясы мен Қазақ хандығы арасындағы алғашқы елші алмасу туралы зерттеу» атты мақаласын атауға болады (Го, 2023). Автор Бірінші тарихи архив мекемесінде сақталған архив материалдарына сүйене отырып, 1755 жылды алғашқы елшілер алмасқан жыл деп көрсетеді және осы кезеңдегі қазақтың ру-тайпаларымен болған елшілер алмасу барысын көрсетеді.

Қытайдағы Ланьчжоу университетінде 2011 жылы докторант Чжан Жун «Цяньлун кезеңіндегі Цин империясының қазақтарға қолданған саясаты туралы зерттеу» (Study on the Policy of Qing Dynasty to Kazak during the Reign Qianlong) атты докторлық диссертация қорғады (Чжан, 2011). Бұл диссертацияда алдыңғы зерттеушілердің еңбектерін жан-жақты меңгеру негізінде, мол әрі ұсақ-түйегіне дейін талданған тарихи деректерді оқу мен сараптау арқылы, бұрынғы зерттеулерді толықтырып қана қоймай, олардан бір қадам ілгері өтуге ұмтылады және Цин әулетінің Цяньлун дәуіріндегі қазақ саясатына жаңа, неғұрлым терең әрі кешенді талдау жасауға талпынады. Аталған еңбекте дереккөздерді талдау әдісі қолданылған. Автор қытай және басқа тілдегі дереккөздерге сүйене отырып, тарихи оқиғаларды осы негізде қайта қарастырып, баға береді. Император Цяньлун кезеңіндегі қазақтарға жүргізген саяси, шаруашылық, дипломатиялық саясатын жаңаша қырынан түсіндіруге ұмтылады.

ҚХР Орталық Ұлттар университетіндегі білікті қазақ ғалымы, деректанушы Іңкәр Бақжолдың Бірінші тарихи архивте сақталған қазақ хан-сұлтандарының екі дана шағатай тіліндегі хатын талдап жазған «Қазақтардың 1772 жылы Цин ордасына жазған шағатай тіліндегі хаты туралы зерттеу» мақаласы бар (Іңкәр, 2023). Бұл екі хатты Шаһнияз сұлтан ибн Күшік сұлтан мен Әбілпейіз баһадүр сұлтан жазған, мөрі басылған. Хат мәтіндерінің аудармасы мен түсіндірмесіне сүйене отырып, маньчжур және қытай тарихи материалдарымен біріктірілген бұл мақала хаттардың артындағы тарихи контексті нақтылап, олардың ішіндегі тіл мен онымен байланысты ұғымдарды талдайды. Әртүрлі тарихи кезеңдердегі қазақтар мен Цин әулеті арасындағы хат алмасудағы «билеуші-бағынушы» терминін түсінудегі айырмашылықтарды байыпты қабылдау керек деп тұжырымдалады. Бұл ұғымының Цин әулетінің әртүрлі Орталық Азия елдерімен өзара қарым-қатынас кезінде біркелкі ортақ түсінікке қол жеткізе алмағанын көрсетеді. Цин әулетінің Орталық Азия хандықтары арасындағы қақтығыстарға араласпау саясаты басқа тұрғыдан алғанда Цин әулетінің Орталық Азия стратегиясының айқын саяси және қауіпсіздік мүддесіне ие болғанын білдіреді деп қорытындылайды. Тағы да «Императорлық қауырсын (мансап, шен беру) және шекараны басқару: Цин әулетінің қазақтарға байланысты императорлық қауырсын саясаты (1765-1849 жж.)» атты мақаласында Цин әулетінің қазақтың билеушілеріне, ел басқарушыларына берген мансап лауазымдары екі ел арасындағы саяси қатынастары тарихындағы жай ғана рәсім емес, Цин империясының солтүстік-батыс шекарасын басқарудың ерекше аспектісі деп қарайды (Іңкәр, 2022). Маньчжур мұрағатына сүйене отырып, қазақтарға берілген әртүрлі лауазымдардың шығу тегі, нақты жүзеге асырылуы және артықшылықтары

туралы кеңінен тоқталады. Бұл үдерістің Цин елінің солтүстік-батыс шекарасын басқаруға қызмет етудің маңызды стратегиясына қалай айналғандығын баян етеді.

Жоңғарлар мен Тибеттің қарым-қатынастарынан докторлық диссертация қорғаған, шығу тегі тибет Нәйма Цайжанның архив деректерін, әсіресе маньчжур деректерін түпнұсқада оқып, ғылыми жұмыс істеп, қазақ тарихына қатысты ғылыми мақала жариялап жүргені біз үшін құнды. Оның «Цин заманындағы қазақтың орта жүзі Абылай ханның қайтыс болған жылы туралы зерттеу» атты мақаласында, автор маньчжур деректеріне сүйене отырып, қазақ ханы Абылайдың қайтыс болған жылы 1781 жылы емес, 1780 жыл деп көрсетеді (Нәйма, 2022). Оның «Маньчжур архивтерінде Цин кезеңінде қазақтар қолданған жазу тарихын зерттеу» атты мақаласы дәстүрлі қытай тіліндегі деректерді негізге алып тұжырым жасауда үдерісті бұзып, маньчжур тіліндегі түпнұсқалық құжаттарға сүйене отырып, қазақ хан, сұлтандарының Цин империясына тодо-моңғол жазуында, шағатай тілінде жазған хаттарының жай-жапсарына кеңінен тоқталады (Нима, 2022).

Қазақ ғалымы Д. Әбділәшімұлы 2010 жылы Жапонияның Киото университетінде қорғаған «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша мұрағат құжаттары туралы тарихи дерекнамалық зерттеу» атты докторлық диссертациясында, Цин императорына жазылған қазақ хан, сұлтандарының шағатай жазуындағы хаттардың тарихнамасына тоқталып, талдау жасайды. Ғылыми түсініктемемен қоса қазақ тіліне аударады. Ғалымның «Қытай Бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар», «Ескі қазақ жазба тілі» атты монографиялары Бейжің қаласындағы Ұлттар баспасынан қазақ тілінде, төте жазумен жарық көрді (Әбділәшімұлы, 2016). Бұдан тыс, жуырда жарық көрген «Елдік феномен: Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу» еңбегін айтуға болады. Автор бұл еңбегінде қытай мұрағат қорында сақталған қазақ хан, сұлтандарының хаттарынан 160 дана және патша жарлықтарынан 6 дана хат туралы, хаттың жазылу жағдайы, зерттелу ахуалы туралы жан-жақты түсіндірген, тарихи-деректанулық тұрғыдан талдау жасалған. Дипломатиялық құжаттардың транслитерациясы, транскрипциясы және қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы берілген (Әбділәшімұлы, 2025). Сонымен қатар, 31 құжаттың факсимилесі берілген. Бұл соңғы жылдары қазақ тілінде жарық көрген осы саладағы іргелі еңбектердің бірі саналады.

Тарих ғылымдарының докторы, деректанушы Бақыт Еженханұлының Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы архив құжаттары туралы зерттеулері бір төбе. Оның шағатай, маньчжур, қытай және тодо-моңғол жазуындағы архив деректерін түпнұсқадан аударуда, ғылыми айналымға түсіруде еңбегі өте зор. Бақыт Еженханұлының құрастыруымен 2006 жылы «Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. 3-том» атты кітап жарық көрді. Аталған еңбекте 34 хаттың қазақ тіліндегі аудармасы, ғылыми түсініктемесі мен хаттың түпнұсқа факсимилесі енген. Бұл хаттардың 23 данасы маньчжур тілінде, 6 данасы қытай тілінде, 3 данасы шағатай тілінде, 2 данасы тодо-моңғол тілінде (Еженханұлы, 2006). «Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары» атты екі томдық зерттеу еңбегі 2009 жылы баспадан шықты (Еженханұлы, 2009). Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы сауда-экономикалық байланыстардың жағдайын архив құжаттары негізінде талдаған «Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда

қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары» атты еңбегінің 2009 жылы бірінші томы, 2012 жылы екінші томы басылды (Еженханұлы, 2012). 2015 жылы «Құттыбай мен Ақтайлақ» атты зерттеу еңбегі жарық көрді (Еженханұлы, 2015). Бұл қазақ дипломатия тарихындағы Цин астанасы Бейжіңге жүргізілген 1760 жылғы Құттыбай елшілігімен және 1772-1773 жылдардағы Ақтайлақ елшілігімен байланысты қалыптасқан мұрағат құжаттар негізінде құрастырылды. Кітапқа 39 негізгі құжат және 4 қосымша құжат енгізілді. Маньчжур, қытай және шағатай жазба тілдерінде хатталған бұл тарихи дереккөздерінің көбісі түпнұсқаларынан қазақ тіліне тұңғыш рет аударылған. Ғалымның XVIII ғасырда жасаған Қазақ батыры туралы 2017 жылы «Қожаберген батыр» атты еңбегі шықты (Еженханұлы, 2017). Аталған еңбекке 70 архив құжаты енген, оның 58 данасы маньчжур, 12 данасы қытай тіліндегі хаттардан тұрады. 2025 жылы «Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары» атты екі томдық еңбек шықты (Еженханұлы, 2025). Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы 1750-1780 жылдардағы қарым-қатынастың қалыптасу үдерісін көрсеткен, Қазақ-Цин арасындағы саяси, мәдени және экономикалық қарым-қатынастардың ерекшеліктері, территориялық және көші-қон мәселелері жан-жақты талданған еңбек жуық жылдарда шыққан тарих саласындағы маңызды еңбектер қатарынан табылады. Бақыт Еженханұлының қатысуымен Қытайдың Бірінші тарихи архив мекемесі мен Р.Б Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бірлескен ғылыми жобасы ретінде, «Қазақстан-Қытай қарым-қатынасына байланысты Цин дәуіріндегі мұрағат құжаттардың жинағы» атты екі томдық еңбектің 2006 жылы бірінші томына 1754-1762 жылдар аралығындағы 269 архив деректерінің факсимилесі түсінікпен қоса берілсе (Еженханұлы, 2006: 1), 2007 жылы екінші томына 1762-1764 жылдар аралығындағы 239 архив құжаттардың факсимилесі берілген. Бұл Қазақстан-Қытай арасындағы ҚХР, «Мұрағат» баспасынан қытай тілінде жарық көрді (Еженханұлы, 2007). Бұл басылым деректердің молдығымен ерекшеленеді.

Отандық ғалымдардың тағы бір елеулі еңбегі – 2025 жылы Шоқан Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты «Абылай, Уәли және Бөкей хандардың хаттары» атты құжаттар жинағын шығарды (Ошан, 2025). Аталған еңбекте 72 құжат ретінде 80 хат қамтылған. Бұнда шағатай жазуындағы Абылай ханның 55 хаты, Уәли ханның 11 хаты, Бөкей ханның 6 хаты енген. Хаттың жазылу мерзімі 1748-1814 жылдар аралығын қамтиды. Бұл маңызды жинақ Қазақ хандығының Ресей империясымен дипломатиялық қарым-қатынас жасаған билеушілердің сол кезеңдегі іс-әрекетін терең түсінуге, Қазақ хандығының көрші елдермен әртүрлі байланыстарын, ішкі саяси, әлеуметтік ахуалды саралауда таптырмас тарихи құнға ие. Бұл салада жуық жылдарда қазақ ғалымдарының отандық және шетелдік ықпалды журналдарда жариялаған мақалалар саны да көп.

Нәтижелер

Нәтижесінде, шағатай жазуындағы архив деректерінің зерттелу ауқымы кеңейді. Әсіресе, Бейжің қаласындағы Бірінші тарихи архивтегі түрлі қорларда сақталған шағатай жазуындағы хаттардың зерттелуі, ғылыми айналымға түсуі тың жаңалық әкелді. Қазақ хандығы мен Цин империясы ортасындағы байланыстардың тарихын тереңірек зерттеуге, талдауға деректік база құрды. Қытай және маньчжур тіліндегі архив құжаттары да маңызды орын алады. Көптеген тарихи архивтік құжаттар, материалдар

сұрыпталып, жинақталып баспадан шықты, ғылыми айналымға енді. Шетелдік және отандық зерттеуші ғалымдар мектебі қалыптасты. Шағатай жазуындағы материалдармен қатар маньчжур, қытай жазуындағы деректерді өзара салыстыра зерттеу, түпнұсқамен жұмыс жасау жағы да қолға алына бастады. Бұған Еженханұлының жүйелі зерттеулері куә. Қазақ тарихына қатысты архив деректері, әсіресе шағатай жазуындағы құжаттар өте мол, көлемі орасан зор, күрделі, сонымен қатар тіл білетін, деректерді оқып, аударып алатын ғалымдардың кемшін болуы сынды мәселелер әлі де сақталып отырғандығын жоққа шығармаймыз.

Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы шағатай жазуындағы дереккөздердің қалыптасу тарихы ұзақ, тарихи астары тереңде. Ал осы деректердің зерттелуі мен жарыққа шығуы салыстырмалы түрде кеш басталды. Қазақ пен Цин ортасындағы хат-хабар, елші алмасулар қайнарын XVIII ғасырдың ортасынан бастап сөз етуге болғанмен, осы байланыстарды ғылыми тұрғыдан, нақты тарихи деректермен нақтылап баға беру кейін басталды. Шағатай жазуындағы хат мазмұны сауда-саттық, саяси дипломатия, әскери істер, шекаралық дау-дамай, күнделікті істер сынды түрлі тақырыпты қамтыды. Архив құжаттарының мазмұны әр алуан, онда Цин императорының өзі тағайындаған генерал-губернаторлары, елшілердің Қазақ хандығының сол ғасырдағы жағдайынан хабар беретін тарихи, саяси жағдайлар, ру-тайпалардың орналасу ахуалы, ел билеушілері мен хан, сұлтандар, сауда-экономикалық қатынастар туралы хаттар, мәліметтер қытай және маньчжур тілінде хатталған. Сонымен қатар, бұнда қазақтардың хан, сұлтан, билеушілерінің шағатай жазуы мен тодо-моңғол жазуында жазған хаттарының түпнұсқасы да бар. Осынау құнды тарихи хаттарды аудару, мәтініне тарихи талдау жасау, саралау, сұрыптау істерінің жүргізілгеніне қарамастан, әлі де зерттелетін тұстары бар.

Жалпы, Цин империясы дәуіріндегі Цин архив қорларындағы Қазақ хандығы, Орталық Азия туралы зерттеулерде көбінде қытай деректері негізге алынады. Соңғы жылдарда маньчжур деректерімен жұмыс жасайтын ғалымдар тобы қалыптасып үлгерді. Оның өзінде архивтегі маньчжур деректерін жинақтап, түпнұсқасын бере отырып томдар шығару, каталогтар дайындау, белгілі бір өңірге байланысты (мысалы Шыңжаң, Тибет немесе Орталық Азия) деректерді сұрыптап, том етіп құрастыру бағыты басым болды. 283 томнан тұратын маньчжур тіліндегі Шыңжаңға, Орталық Азияға қатысты тек маньчжур тіліндегі хаттардың факсимиле нұсқасының жарық көруі бұл саладағы ірі жетістік саналады. Бұның алғашқы 30 томы ғана қытай тіліне аударылып, басылды. 2006 жылы маньчжур тіліндегі архив құжаттарының 12 томдық каталогы баспадан шықты. Бұның соңғы алты томы Шыңжаң, Қазақстан, Орталық Азияға қатысты. Демек, маньчжур тіліндегі архив деректермен айналысу төл тарихымыз үшін жаңа, тың деректер мен көзқарастардың бастау көзі саналады. Бірінші тарихи архивте сақталған шағатай жазуындағы хаттардың қоры маньчжур, қытай тіліндегі деректерден аз болғанмен, оның төл тарих үшін үлкен мәні мен маңызы зор.

Ал, кеңестік кезеңдегі тарихшылардың шағатай жазуындағы деректермен айналысқан зерттеушілердің көбінде Ресей қорларындағы дереккөздерге сүйену басым болып келді де, Цин архивтеріндегі деректерге жете назар аударылмады. Бұл өз кезегінде, Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы қарым-қатынасқа, сол тұстағы тарихи оқиғаларға толық баға беруде бір жақты түсініктерге әкелді, дәстүрлі шығыстық

ұғым, түсініктен ауытқып батыстық түсініктерге бой алдырды. Бірақ, XVIII-XIX ғасыр аясындағы оқиғаларды, тарихи істерді дәуірлеуге септігін тигізді, хан, сұлтандардың саяси, дипломатиялық іс-әрекетін деректік негіздеуге, ғалымдар мен зерттеушілер үшін деректік база қалыптастырып жетілдіруде пайдалы рөл ойнады. Қазақ хандығының тарихи маңызы, оның сырт елдермен, мысалы Орталық Азия – Қытай байланыстары халықаралық қатынастардың қосымша, қосалқы бағыты ретінде қарастырылды. Кейбір идеологиялық көзқарастар өз салқынын тигізді. Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы байланыстар дербес дипломатиялық жүйе ретінде емес, жоңғар мәселесінің тәуелді бір бөлшегі ретінде қарастырылды. Қытай архивтеріне толық қол жетімсіздік бұл бағыттағы зерттеудің дереккөздік базасын айтарлықтай шектемеге ұшыратты.

Қорытынды

Шағатай жазуындағы құжаттар Қазақ хандығы мен Цин империясы ортасындағы саяси, тарихи, сауда-саттық байланыстарға баға беруде, сол кезеңдегі өзара қарым-қатынастардың түп-төркініне терең бойлауда маңызды дереккөз саналады. XVIII-XIX ғасырдағы қазақ хан, сұлтандарының Цин императорына, патшалық Ресейдің билеушілеріне жазған шағатай жазуындағы хаттары Қытайдың Бірінші тарихи архив мекемесінде, Ресейдің түрлі мемлекеттік қорларында сақталған. Осы архив құжаттар арқылы біз сол кездегі Қазақ хандығының ішкі саяси, әлеуметтік жағдайын бағамдаймыз, билеушілердің саяси-дипломатиялық шеберлік қырларын аңғарамыз. Түрлі іс-әрекеттеріне жан-жақты баға бере аламыз. Әсіресе, Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін шығыс шекарада қалыптасқан геосаяси өзгерістер мен Цин империясының ірге кеңейтуі, шекарасын бекемдеуі, Ресей елімен болған қарым-қатынастардың ерекшелігімен танысып, тарихын біле аламыз.

Шағатай жазуындағы архив деректерінің екі үлкен қоры Қытай мен Ресей мұрағаттарында сақталған. Әрине, шағатай жазуындағы деректердің бұдан өзге де елдерде сақталған қорлары бар. Қазақ хандығы мен Цин империясы ортасындағы саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық, әскери істер, шекараға қатысты даудамайлардың тарихи астары мен ауқымын толық түсіну, тарихи баға беру үшін қазақ хан, сұлтандарының шағатай тіліндегі хаттарының маңызы зор, сондай-ақ бұл біздің маңызды жазба мұрамыз саналады. Сол кезеңдегі Қазақ хандығының саяси орнын, Абылай ханның көп қырлы, шебер дипломатиясын түсіну үшін, Әбілпейіз уаңның әртүрлі іс-әрекеттеріне баға беру үшін, XVIII-XIX ғасырдағы қазақтың шығыс шекарасының қалыптасу тарихын білу үшін шағатайша жазбалардың тигізер пайдасы көп. Цин және Ресей архивтерінде сақталған шағатай жазуындағы дереккөздерді өзара қатар салыстырмалы талдау, жүйелеу, ғылыми айналымға енгізу өте өзекті. Бұл салада отандық ғалымдардың еңбегі зор. Таяу жылдардан бері шағатай, маньчжур, қытай және тодо-моңғол жазуындағы түпнұсқалық деректерді жинақтау, жариялау бағытында тың серпін байқалады.

Кеңестік және кеңестік кезеңнен кейінгі (посткеңестік) уақытта шағатай тіліндегі деректерге сүйеніп көптеген іргелі зерттеулер жасалды. Осы еңбектер туралы мақаладағы тарихнамалық шолуда баяндалды. Әсіресе, тәуелсіздіктен бұрынғы зерттеулерде қазақ тарихына қатысты архивтік деректер, көбіне Ресейдің шығыс елдермен қатынасының бір

бөлігі ретінде аталды немесе Жоңғар-Цин елдері арасындағы қарым-қатынастар туралы зерттеулердің тасасында қалып қойды. Ал отандық деректанушы ғалымдар, міне, осы олқылықты толтыра білді. Қазақ хандығы сол кезеңдегі халықаралық қатынастардың бір бөлшегі ретінде маңызды рөл ойнағанын архив деректермен дәлелдеп көрсете алды. Қазақ хандары мен сұлтандарынан қалған шағатай жазуындағы хаттардың мазмұны мол, деректік құны зор, тарихи талдау жасау үшін таптырмас материал. Соңғы жылдарда, қазақ ғалымдарынан тыс, жапон, қытай және басқа ғалымдар да жүйелі айналыса бастады. Ресей қорларындағы Қазақ билеушілерінің шағатай тіліндегі хаттары туралы жинақ құжаттар құрастырылып, аударылып, ғылыми жобалар аясында ауқымды іс атқарылды.

Қытайдың Бірінші тарихи архивінде қазақ тарихына, Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы байланыстарына қатысты шағатай, маньчжур, қытай, тодо-моңғол жазуындағы архив деректерінің мол қоры сақталып қана қойған жоқ, осы салада қытай ғалымдарының зерттеулері де мол. Қытайдағы тарихшы қазақ ғалымдары да шағатай, маньчжур, қытай деректерімен жұмыс атқарып, зерттеулер жасауда. Бұл салада тиімді, нәтижелі ғылыми жұмыстар, іргелі зерттеулер жүргізілді, жобалар жүзеге асты. Десе де, әлі де толық реттелмеген, ғылыми айналымға түспеген қорлар жетерлік. Әсіресе, маньчжур тіліндегі түпнұсқалық деректердің мол шоғыры жарық көргенмен, қазақ тіліне аудару, жариялау жағынан әлі де олқы түсіп тұр. Осы саладағы тың зерттеулер отандық тарих ғылымына жаңа серпін беретіні сөзсіз.

Әдебиет

Әбділәшімұлы Д., 2016. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. Бейжің. Ұлттар баспасы. 278 б.

Әбділәшімұлы Д., 2025. Елдік феномен. Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу. Фучу. Токио. 452 б.

Го Вэньчжун, 2016. Цин чао юй Хасакэ ханьго шоуцы тунши цзай таннхао. Шэхуэй кэсюэ вэньчжай. №2. Б. 43-45.

Го Вэньчжун, 2023. «Цяньлун шици Цин чао юй Хасакэ чжубу гуаньси яньцзю». Шэхуэй кэсюэ вэньсянь чубаньшэ. 380 б.

Еженханұлы Б., 2006. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. III том. Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. Алматы. Дайк-пресс. 154 б.

Еженханұлы Б., 2007. Цин дәуіріндегі Қазақ-Қытай қатынастарының архив құжаттары жинағы. Бейжің. Мұрағат баспасы. 658 б.

Еженханұлы Б., 2009. Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. 454 б.

Еженханұлы Б., 2012. Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы Қытай мұрағат құжаттары. II том.

Еженханұлы Б., 2015. Құттыбай мен Ақтайлақ. Алматы. 264 бет.

Еженханұлы Б., 2017. Қожаберген батыр (1756-1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде). Алматы. Арыс. 496 б.

Еженханұлы Б., 2025. Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары. 1-том. Семей. Шәкәрім университеті. 392 б.

Ерофеева И.В., 2014. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг. Сборник исторических документов. В 2 тт. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. Сост. и отв. ред. И.В. Ерофеева. Алматы. АО АБДИ Компани. 696 с.

Зәкенұлы Т., 2015. Ойратнама: Жоңғар мемлекетінің қалыптасуы мен дамуы, жойылуы. Астана. Ғылым баспасы. 304 б.

Кузнецов В.С., 1983. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII–первая половина XIX в. Новосибирск. Изд-во «Наука». 126 с.

Нэйма Цайжан, 2022. Цин дай Хасакэ Чжун юйцзы Абылай хан цзу нянь као. *Journal of Modern Chinese studies*. Vol.15(2). Б. 66-68.

Нима Сайран., 2022. Цун маньвэнь даньянь кань Цин дай Хасакэ жэнь дэ вэньцзы ши. Шибу Мэнгу луньтань (*Journal of the Western Mongolian studies*). №3. Б. 49-54.

Ошан Ж., 2025. Абылай, Уэли және Бөкей хандардың хаттары: Құжаттар жинағы. Құрастырушылар: Ж.Ошан, З.Е. Қабылдинов, Е.М. Торайғыров, Е.Сауырқан, М.Қадылбек, А.Р. Бейсенбаева.

Сулейменов Р.Б. Моисеев В.А., 1988. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата. Наука. 144 с.

У ти цин вэнь цзянь (Маньчжурша сөздік), 1957. 3 том. Бейжің. Ұлттар баспасы. 4596 бет.

Хафизова К.Ш., Моисеев В.А., 1989. Цинская империя и Казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в.: в 2-х частях. Алма-Ата. Наука. 216 + 227 с.

Хафизова К.Ш., 2019. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX вв.: монография. Нур-Султан. КИСИ при Президенте РК. 476 с.

Хафизова К.Ш., 1995. Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV-XIX вв. Алматы. Ғылым. 288 с.

Чжан Жун, 2011. Цин дай Цяньлун шици Хасакэ чжэнцэ яньцзю. Ланжоу университеті. 197 б.

Іңкәр Бақжол, 2022. Цин чао дуй Хасакэ дэ динлин чжэнцэ (1765-1849). Цин ши яньцзюань. *The Qing history journal*. №2. Б. 101-114.

Іңкәр Бақжол, 2023. Ши си 1772 нянь Хасакэ цзи ван Цин тин дэ чаһатай вэнь шу синь. Сиюй лиши юйянь яньцзю цзицань. №1. Б. 219-233. ISBN 978-7-5211-0479-0.

Noda Jin, 2010. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Slavic Research Center. Hokkaido University.

Noda Jin, 2016. The Kazakhs khanates between the Russian and Qing Empires: central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries. Leiden; Boston: Brill. Series: Islamic area studies. ISBN 9789004314474.

Onuma Takahiro, 2006. “Seichō to Kazafu Yūboku Seiryoku tonō Seijiteki Kankei ni Kansuru Ichi Kōsatsu: Chūō Ajia ni okeru ‘Ejen-Albatu’ Kankei no Fuen to Tenkai.” *Ajia Afurika Gengo Bunka Kenkyū* (Asian and African Languages and Cultures). Tokyo University of Foreign Studies. P. 39-63. DOI: 10.15026/28714.

Onuma Takahiro, 2007. A Particularist Empire: The Russian Policies of Christianization and Military Conscriptioin in Central Asia. *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia* (ред. Tomohiko Uyama). P. 23-63.

Onuma Takahiro, 2010. Political Relations between the Qing Dynasty and Kazakh Nomads in the Mid-18th Century: Promotion of the ‘ejen-albatu relationship’ in Central Asia. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty, Joint Usage. Research Center for Islamic Area Studies. Central Eurasian Research Series. Special Issue 1. University of Tokyo. P. 86-125.

Onuma Takahiro, 2014. The Qing and Central Asian Steppe: From the Nomads arena to the Imperial Frontier. University of Tokyo Press. 320 p.

Saguchi Toru, 1963. Shijū-jūkyū seiki Tōrukishitan shakai shi kenkyū (十八～十九世紀東トルキスタン社会史研究).

Reference

Abdilyashimuly D., 2016. Qytai birinşi tarihi mūrağatynda saqtalğan qazaqşa qūjattar [Kazakh documents stored in the first historical archive of China]. Beijing. Nations Publishing House. 278 p. [in Kazakh].

Abdilashim D.A., 2025. Eldık fenomen. Qazaq handyğynyñ Sin patşalyğyna joldağan biregei diplomatialyq qūjattary turaly tarihi-derektanulyq zertteu [State phenomenon: research on the diplomatic documents of the Kazakh khanate addressed to the Qing dynasty from the perspective of history literary study]. Fuchu. Tokyo. 452 p. [in Kazakh].

Guo Wenzhong, 2023. A Study on the Relationship between the Qing Dynasty and Various Kazakh Tribes during the Qianlong Period. Social Sciences Academic Press. 380 p. [in Chinese].

Guo Wenzhong, 2016. A Re-examination of the First Envoyages Between the Qing Dynasty and the Kazakh Khanate. Social Sciences Digest. №2. P. 43-45. [in Chinese].

Yezhenkhanuly B., 2006. Qazaqstan tarihy turaly qytai derektemeleri. Sin patşalyq дәуірінің мұрағат қūjattary [Chinese data on the history of Kazakhstan. Volume III. Archival Documents of the Qing Dynasty]. III Vol. Almaty: Dyke-press. 154 pages + facsimile 140 p. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2007. Sin дәуіріндегі Qazaq-Qytai qatynastarynyñ arhiv qūjattary jinağy [Collection of archival documents of Kazakh-Chinese relations in the Qing era]. Beijing: Archive Publishing House. 658 p. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2009. Qazaq handyğy men Sin patşalyğynyñ saiasi-diplomatialyq qatynastary turaly qytai mūrağat qūjattary [Chinese archival documents on political and diplomatic relations of the Kazakh Khanate and the Qing Empire]. 454 p. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2012. Qazaq handyğy men Sin patşalyğynyñ sauda qatynastary turaly Qytai mūrağat qūjattary [Chinese archival documents on trade relations of the Kazakh Khanate and the Qing Empire]. Volume II. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2015. Qūttybai men Aqtailaq [Kuttybai and Aktailak]. Almaty. 264 p. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2017. Qojabergen batyr (1756-1767 jyldarda qalyptasqan mänju-qytai mūrağat qūjattary negızinde) [Kozhabergen batyr (based on Manchu-Chinese archival documents formed in 1756-1767)]. Almaty: Arys. 496 p. [in Kazakh].

Yezhenkhanuly B., 2025. Abylai han дәуіріндегі Qazaq-Sin qarym-qatynastary. 1-tom [Kazakh-Qing relations in the era of Abylai Khan]. Volume 1. Semey: Shakarim University. 392 p. [in Kazakh].

Erofeeva I.V., 2014. Epistolärnoe nasledie kazahskoi praväsei elity 1675-1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov. Vol. 2. T. 1: Pisma kazahskih pravitelei. 1675-1780 gg. sost. i otv. red. İ.V. Erofeeva [Epistolary legacy of the Kazakh ruling elite 1675-1821. Collection of historical documents. In 2 volumes. Vol. 1: Letters of the Kazakh rulers. 1675-1780. Compiled and edited by I.V. Erofeeva]. Almaty: JSC ABDI Company. 696 p. [in Russian].

Zakenuly T., 2015. Oiratnama: Joñğar memleketiniñ qalyptasuy men damuy, joiyluy [Oiratnama: Formation, development, destruction of the Dzungar state]. Astana: Science Publishing House. 304 p. [in Kazakh].

Kuznetsov V.S., 1983. Sinskaia imperia na rubejah Senträlnoi Azii (vtoraia polovina XVIII-pervaia polovina XIX v. [The Qing Empire on the Borders of Central Asia (Second Half of the 18th First Half of the 19th Century)]. Novosibirsk: Nauka Publishing. 126 p. [in Russian].

Nema Cairang, 2022. A Study on the Year of Death of Ablai Khan, the Middle Horde of Kazakhs in the Qing Dynasty. *Journal of Modern Chinese Studies* Vol.15(2). P. 66-68. [in Chinese].

Nima Cairan, 2022. A Study on the Literary History of Kazakhs in the Qing Dynasty from Manchu Archives. *Journal of the Western Mongolian Studies*. №3. P. 49-54. [in Chinese].

Oshan Zh., 2025. Abylai, Uäli jäne Bökei handardyñ hattary: Qūjattar jinağy. Qūrastyrusylar: J. Oşan, Z.E. Qabyldinov, E.M. Toraiğyrov, E. Sauyrqan, M. Qadylbek, A.R. Beisenbaeva [Letters of Abylai, Uali and Bokei Khans: Collection of Documents. Compiled by: Zh. Oshan, Z.E. Kabyldinov, E.M. Toraiğyrov, E. Sauyrkan, M. Kadylbek, A.R. Beisenbayeva]. [in Kazakh].

Suleimenov R.B., Moiseev V.A., 1988. İz istorii Kazahstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrenei politike Ablaiia) [From the History of Kazakhstan in the Eighteenth Century (On the Foreign and Domestic Policy of Ablai Khan)]. Alma-Ata: Nauka. 144 p. [in Russian].

Pentaglot Dictionary, 1957. Nationalities Publishing House. 4596 pages. [in Chinese].

Khafizova K.Sh., Moiseev V.A., 1989. Sinskaia imperia I Kazahskie hanstva. Vtoraia polovina XVIII – pertvaia tret XIX v.: v 2-h chastäh. Sost. K.Sh. Khafizova, V.A. Moiseev [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. Second Half of the 18th – First Third of the 19th Century: in 2 parts. Comp. K.Sh. Khafizova, V.A. Moiseev]. Alma-Ata: Nauka. 216 + 227 p. [in Russian].

Khafizova K.Sh., 2019. Stepnye vlastiteli i ih diplomatia v XVIII–XIX vv. Monografia [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th–19th Centuries. Monograph. Nur-Sultan. KISI under the President of the Republic of Kazakhstan]. 476 p. [in Russian].

Khafizova K.Sh., 1995. Kitaiskaia diplomatia v Senträlnoi Azii. XIV-XIX vv. [Chinese Diplomacy in Central Asia. 14th-19th Centuries]. Almaty: Gylym. 288 p. [in Russian].

Zhang Rong, 2011. A Study on Kazakh Policies during the Qianlong Period of the Qing Dynasty: Lanzhou University. 197 p. [in Chinese].

Inkar Bakhzhuli, 2022. Feathered Banners and Border Governance: The Qing Dynasty's Feathered Banner Policy Towards the Kazakhs (1765-1849). *The Qing History Journal*. March №2. P. 101-114. [in Chinese].

Inkar Bakhzhuli, 2023. An Analysis of the Chagatai Documents Sent by the Kazakhs to the Qing Court in 1772. A Collection of Studies on the History and Language of the Western Regions. № 1. P. 219-233. [in Chinese].

Noda Jin, 2010. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Slavic Research Center. Hokkaido University.

Noda Jin, 2016. The Kazakhs khanates between the Russian and Qing Empries: central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries. Leiden; Boston: Brill. Series: Islamic area studies. ISBN 9789004314474.

Onuma Takahiro, 2006. Seichō to Kazafu Yūboku Seiryoku tonō Seijiteki Kankei ni Kansuru Ichi Kōsatsu: Chūō Ajia ni okeru 'Ejen-Albatu' Kankei no Fuen to Tenkai. Ajia Afurika Gengo

Bunka Kenkyū (Asian and African Languages and Cultures). P. 39-63. Tokyo University of Foreign Studies. DOI: 10.15026/28714.

Onuma Takahiro, 2007. A Particularist Empire: The Russian Policies of Christianization and Military Conscription in Central Asia. *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia* (edit. Tomohiko Uyama). P. 23-63.

Onuma Takahiro, 2010. Political Relations between the Qing Dynasty and Kazakh Nomads in the Mid-18th Century: Promotion of the 'ejen-albatu relationship' in Central Asia. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty, Joint Usage. Research Center for Islamic Area Studies. Central Eurasian Research Series. Special Issue 1. University of Tokyo. P. 86-125.

Onuma Takahiro, 2014. *The Qing and Central Asian Steppe: From the Nomads arena to the Imperial Frontier*. University of Tokyo Press. 320 p.

Saguchi Toru, 1963. Shijū-jūkyū seiki Tōrukishitan shakai shi kenkyū (十八～十九世紀東トルキスタン社会史研究).

Авторлар туралы мәлімет:

Қабылтаева Самал Казизовна, PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Сыламхан Еркінжан, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Kabyltayeva Samal Kazizovna, PhD, Ass. Prof., Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Sylamkhan Erkinzhan, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Қабылтаева Самал Казизовна, PhD, доцент кафедрасы тарихи Қазақстан, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Сыламхан Еркінжан, докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Авторлардың үлесі:

Қабылтаева Самал Кеңестік кезеңдегі шағатай тілінде жарияланған орыс тіліндегі материалдарға тарихнамалық шолу жасады, сондай-ақ мақаланы редакциялап, дайындады.

Сыламхан Еркінжан жалпы мақаланың құрылымын құрастырды, шағатай тіліндегі архив құжаттары туралы мәліметтер жинады. Сол кезеңдегі тарихи жағдайларға талдау

алып барды. Қазақ, қытай, ағылшын тілдерінде жарияланған монографиялар мен ғылыми мақалаларға тарихнамалық шолу жасады. Зерттеудің жалпы тұжырымдамасы мен әдістемесін әзірледі.

Authors contribution:

Samal Kabyлтаeva prepared a historiographical review of Russian-language sources on the Chagatai language published during the Soviet period, and also edited and prepared the article for publication. In addition, she developed the general concept and methodology of the research.

Sylamkhan Erkinzhan developed the overall structure of the article and collected information on archival documents written in the Chagatai language. He conducted an analysis of the historical circumstances of that period. He also prepared a historiographical review of monographs and scholarly articles published in Kazakh, Chinese, and English.

Вклад авторов:

Кабылтаева Самал подготовила историографический обзор русскоязычных материалов о чагатайском языке, опубликованных в советский период, а также отредактировала и подготовила статью к публикации. Ею была разработана общая концепция и методология исследования.

Сыламхан Еркінжан разработал общую структуру статьи, собрал сведения об архивных документах на чагатайском языке; сделал анализ исторической ситуации того периода. Также подготовил историографический обзор монографий и научных статей, опубликованных на казахском, китайском и английском языках.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.